

Պ. Մ. Բուրաչյան

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՆ

Ը Ս Տ

ՎՐԱՅԱԿԱՆ
ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

ՍՍ.ՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ
ԽՆԴՅԱՆ
250-ԱՄՅԱԿԻ
ԱՌԹԻՎ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
Институт литературы и М. Абегян

П. М. МУРАДЯН

СЯТ-НОВА
ПО
ГРУЗИНСКИМ
ИСТОЧНИКАМ

*Филологические заметки
и материалы*

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
Ереван 1963

✓
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ.Աբեջյանի անվան Գրականության Ինստիտուտ

891.09.092 [Սայաթ-Նովա]

[Լրաց.]

894.631.09 Պ. Մ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՆ

Ը Ս Տ

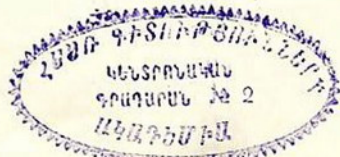
ՎՐԱՅԱԿԱՆ

ԱՂԵՅՈՒՐՆԵՐԻ

(11/2770
A

Բանասիրական պրպտութիւններ
և նյութեր

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Երեւան 1963

პ. მ. მურადიანი

საიათ-ნოვა

ქართული წყაროების მიხედვით

ფილოლოგიური შენიშვნები და მასალები

ერევანი 1963

ՎՐԱՅ ՍՍՅԱԹՆՈՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

(Համառոտ ակնարկ)

Հայ հանճարեղ երգիչ-բանաստեղծ Սայաթ-Նովայի մասին գրված հոգվածներն ու ուսումնասիրություններն այնքան շատ են, որ այսօր կարող ենք ամփոփել «սայաթնովագիտություն» անվամբ: Բայց սայաթնովագիտությունը այլ սկզբընավորում ունի հայ իրականության մեջ և այլ՝ վրաստանում: Հայկական սայաթնովագիտությունն սկսվում է Գ. Ախվերդյանի մեծարժեք ուսումնասիրությամբ ու հանճարեղ գուսանի հայերեն խաղերի հրատարակությամբ: Հայ սայաթնովագետներն այնուհետև աստիճանաբար լրացնում են Սայաթ-Նովայի խաղերի ցանկը, ճշտում ու մեկնում Ախվերդյանի մի քանի դրույթները, նոր լուսաբանում առաջարկում և այլն: Գ. Ախվերդյանն իսկապես հայտնաբերեց Սայաթ-Նովային և իր երկասիրությամբ հայ սայաթնովագիտության արժանավոր հիմնադիրը դարձավ (1852):

Վրաց գրականության պատմության մեջ Սայաթ-Նովային վերաբերող հնագույն արձագանքը պատկանում է նշանավոր հնագետ և վրաց մատենագրության պատմության քաջագիտակ Պլատոն Իոսելիանուն՝ գրված 1860-ական թվականներին (հրատ. 1895): Պլ. Իոսելիանին տիրապետել է հայոց լեզվին, ճանաչել է իրեն ժամանակակից հայ մտավորականներին: Հորից՝ Իգնատիոս Իոսելիանուց, նա մատեն-

Նազրական հարուստ ժառանգություն է ստացել¹: «Պատմություն Գեորգի XIII թագավորի» մենագրության բաժիններից մեկում Պլ. Իոսելիանին թվարկում ու բնութագրում է Գեորգի XIII-ին ժամանակակից մի շարք բանաստեղծների ու հասարակական գործիչների: Ճիշտ այդ շարքում խոսվում է նաև Սալաթ-Նովայի մասին. «103) (Սալաթ-Նովա, Թիֆլիսցի հայ, նշանավոր անձնավորություն, անվանի բանաստեղծ, մահացել է 1801 թվականին,) պարզ-խոսակցական լեզվով զրույց բանաստեղծ էր, սակայն սուր գաղափարներ ունեցող: Նրա ասածները դեռ այսօր էլ վրացիները իբրև պատկերավոր խոսք են գործածում (բառացի՝ իբրև առակ): Նաև երգիչ էր»²:

Պլ. Իոսելիանին, ինչպես նշեցինք, բաշատեղյակ էր վրաց մատենագրության պատմությանը: Հիմքեր կան կնիքներելու, որ ծանոթ է եղել նաև հայկական աղբյուրներին. նրա արխիվում պահպանվել են Միք. Չամչյանի նշանավոր «Պատմությունից» վրացերեն թարգմանված առանձին հատակտորներ. Սալաթ-Նովային վերաբերող այս հաղորդումը ժամանակակիցի վկայություն չէ, այլ գրառված է Ախվերդյանի հրատարակությունից ութ տարի հետո:

Սալաթ-Նովայի խաղերը XIX դարի առաջին տասնամյակներում իրոք տարածված էին վրաստանում և բացի «պատկերավոր խոսք» լինելուց իբրև բանաստեղծական բնական էին օգտագործվում աշուղ Իսրալիի, Գր. Օրբելիանիի և այլոց կողմից: Նրանք գրում էին «Սալաթ-Նովայի հանգով»: Ճիշտ է նաև, որ աշուղի խաղերը գրված են «պարզ-խոսակցական լեզվով», բայց «սուր գաղափարներով»: Պլ. Իոսելիանին ըստ արժանիության գնահատել է Սալաթ-Նովայի գրական ժառանգությունը և արդարացիորեն բանաստեղծի անու-

1 Հայրը՝ Իգ. Իոսելիանին, նույնպես գիտեր հայերեն: Լենինգրադի Մատիկով-Շնեդրինի անվ. հանրային գրադարանի վրացական ձեռագրերի հավաքածոյում պահպանվել է «Մեկնութիւն սաղմոսաց»-ի նրա հայերենից վրացերեն կատարած թարգմանությունը:

² «ՈՇԽՈՂՈՅԺԱ ԳՐԱԴՐՈՅԻ ՁԵՆՈՒԹՅՈՒՆ», ԵՊ., 1936, էջ 263, հմմ. 1895 թ. Տրատ., էջ 320:

նը գետեղել «Գեորգի թագավորին ժամանակակից անձինք՝ գործով ու սերմամբ, խոսքով ու վարքով անվանի» խորագրի տակ:

Պլ. Իոսելիանին պատմական բնույթ ունեցող որևէ փաստաթուղթ օգտագործելիս ամենայն բարեխղճությամբ վկայակոչում է իր աղբյուրը, սովորաբար, «կորուստից փրկելու համար» այն լրիվ մեջբերելով: Մինչդեռ Սայաթ-Նովայի կապակցությամբ նա ոչ մի սկզբնաղբյուր չի նշում: Հավանաբար չկային այդպիսի աղբյուրներ, որովհետև նրանից առաջ այդ հարցով հատուկ զբաղվել էր Գ. Ախվերդյանը, ոչ մի փաստաթուղթ չգտնելով:

Սայաթ-Նովային վերաբերող պարբերությունից քիչ առաջ, նույն էջում, Իոսելիանին խոսում էր XVIII դարում շատ հայտնի բանաստեղծ Բեսիկի (Բեսարիոն Գաբաշվիլու) մասին: Նա գրում է. «Բեսիկի կամ Բեսարիոն Գաբաշվիլի, բանաստեղծ, մահացել է 1799 (sic!—Պ. Մ.) թվականին: Սրա մասին շատ է գրվել, և ես այլևս չեմ կրկնում»³: Եվ իրոք, Բեսիկիին վերաբերող տասնյակ տեղեկություններ ու պատմական բովանդակությամբ զրազրություններ կան⁴: Բայց հակառակ սպասելիքի, Պլ. Իոսելիանին «շատ գրվելուց» հետո էլ սխալ է թվագրում. Բեսիկին մահացել է ոչ թե 1799 թվականին, այլ 1791 թվականի հունվարի 24-ին⁵: Եթե Բեսիկիի մահվան մասին Պլ. Իոսելիանին հավաստի տեղեկություններ չունի, ապա նա որտեղից հավաստի աղբյուր կունենար Սայաթ-Նովայի մասին: Այս հանգամանքն է, որ Սայաթ-Նովայի կենսագրությամբ զբաղվող որոշ մասնագետներ հաշվի չեն առել և հետագա ուսումնասիրողների համար խաբուսիկ «արխիվային» նյութ են ներկայացրել:

Գ. Ախվերդյանի հրատարակությանը հաջորդող տասը տարում (1852—1862) վրաց գրական միտքը որևէ կերպ չի

³ Նշվ. աշխատ., էջ 263:

⁴ Բավական է հիշել Միրիան Արքայազնի հետ ունեցած զրազրությունն ու մտերմությունը:

⁵ Հմմ. Յ. Յեյզեվից, Ֆանտ. Լուծ. իստ., Թ. II⁴, էջ 664:

արձագանքել Սայաթ-Նովայի խաղերի հայտնաբերմանը կամ դոնե այդպիսի արձագանք դեռ հայտնի չէ: Դժվար է ասել, թե վրաց մտավորականները չգիտեին այդ հրատարակության մասին. ամենայն հավանականությամբ դեռևս անհայտ էր վրացական խաղերի գաղթարը, այն, որ այժմ Լենինգրադում է պահվում (Georg. № 222): Վրաց նշանավոր գիտնական-բանասերնագիր Դ. Չուբինաշվիլին (սպրում ու գործում էր Պետերբուրգում) «Վրաց անթուղիայի» 2-րդ հատորը կազմելիս (1863) առաջին անգամ տպագրում է Սայաթ-Նովայի կրեք խաղ⁶ («ზე საწყალო ჩემო თავო» — «Իմ խեղճ գլուխ», «მტკვარო ამღვრეულო» — «Արագի պես պղտორ ხე, ზინო» — «გულიდამ არა მშურს» — «Ես քեզ սրտով չեմ նახան-ծում»): Չուբինաշվիլին վրացերեն բնագիրը վերցրել էր իր իսկ հնադարանի մի գրչագրից⁷: Բնական է, աստիճանաբար ծավալվում էր հետաքրքրությունը:

Վրացական «Դրոսբա» թերթը հրապարակելով Սայաթ-Նովայի մի խաղը, 1868 թվականին իր ընթերցողներին է դիմում հետևյալ կոչով.

«Սայաթ-Նովայի խաղերից է: Սայաթ-Նովան և Ալավերդան ժամանակակիցներ են եղել՝ Թիֆլիսի երգիչ-սաղանդարներ: Խմբագրությունը խոնարհաբար խնդրում է «Դրոսբայի» ընթերցողներին, որ եթե գիտեն Սայաթ-Նովայի խաղերի տեղը, խմբագրությանն ուղարկեն ի տպագրություն: Սայաթ-Նովայի խաղերը մեղ մոտ այն պատվին են արժանի, ինչի արժանի են ժողովրդական երգերն ու խաղերը»⁸:

Խմբագրության հրապարակած խաղը իրականում Սայաթ-Նովային չի պատկանում: Վերջին տողերում նշվում է հեղինակը՝ աշուղ Ալավերդան: Այնուամենայնիվ, բերված

⁶ «ქართული ქრისტიანობა», ს.-პეტ., 1868, էջ 118:

⁷ Զեռագիրն այժմ գտնվում է Կ. Կեկելիձեի անվան Զեռագրերի ինստիտուտի S ֆոնդում:

⁸ «დროება», 1868, № 18, էջ 4:

կոչը վկայում է, որ վրաց մտավորականները հետամուտ էին Սայաթ-Նովայի խաղերը հայտնաբերելուն ու հրատարակելուն:

Անցյալ դարի 60—70-ական թվականներին Թիֆլիսում դեռևս կային աշուղ-սաղանդարներ, որոնք գրում ու կատարում էին երկու-երեք լեզուներով, իսկ դա օժանդակում էր գրական ընդհանուր միջավայր ստեղծելուն: Անկասկած է նաև, որ այդ աշուղ-սաղանդարները դեռևս կկատարեին և Սայաթ-Նովայի երգերից: Ժամանակի նշանավոր աշուղ-բանահավաք Սկանդար-Նովան 1870 թվականին հրատարակած «Տալանտ Տալանտ» («Խրախճանքի երգեր») ժողովածուում գետեղում է Սայաթ-Նովայի մինչ այդ անհայտ (չտպագրված) չորս խաղ («Տալանտի ծաղիկ» — «Միտուն աշուղում...», «Գրեց շահի Գրեց» — «Ոչ ոքի չի մերժել», «Յգալո՞ւմս տղո՞ւ» — «Երգում է թուխան» և «Յո՞ւր-Յո՞ւր յո՞ւ» — «Մարդ կա որ...»):

Սայաթ-Նովայի խաղերը այժմ և՛ ընթերցվում էին, և՛ երգվում, իսկ դա բորբոքում էր հետաքրքրությունը: Սկանդար-Նովան չորս անգամ վերահրատարակում է իր ժողովածուն (1873, 1875, 1895, 1912)՝ աստիճանաբար ավելացնելով Սայաթ-Նովայի խաղերի թիվը (վերջին հրատարակությունում ութ խաղ է գետեղված)⁹:

Մենք մտադիր չենք այստեղ մեկ առ մեկ թվարկելու Սայաթ-Նովայի մյուս խաղերի հայտնաբերումն ու հրատարակումը¹⁰: Այժմ արդեն ինքնին պարզ է, որ վրաց մատեն-

⁹ Սկանդար-Նովան 1913 թվականին մասնակցում է Սայաթ-Նովայի շուրջը ծավալվող բանավեճին և կենսագրական-ավանդական մի քանի հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում («Հովիտ», 1913, № 13, 14, 15): Սայաթ-Նովայի հիշատակին նվիրված երկու բավական հետաքրքիր խաղ է գրել (նույն տեղ): Ի դեպ, Սկանդար-Նովան շատ մտերիմ էր Սունդուկյանին՝ արժանիլույն գնահատելով վերջինիս գրական տաղանդը: Սունդուկյանին նվիրված երկարաշունչ ձոն է հորինել:

¹⁰ Վրացերեն խաղերի հրատարակության լիակատար մատենագիտությունը կազմել ենք առանձին, որ կհրատարակվի Հ. Անասյանի կազմած «Սայաթ-Նովայի մատենագիտություն» մի առանձին բաժնում:

նադրության մեջ մի նոր մասնաճյուղ էր ստեղծվում՝ սայաթ-նովադիտություն, աստիճանաբար ավելի ծավալվելով: Վրաց ամենահեղինակավոր պարբերականները նույնպես հետաքրքրվեցին Սայաթ-նովայի գրական ժառանգությամբ: Հատկապես նշանավոր էր «Իվերիա» հանդեսի ելույթը՝ Սայաթ-նովայի երեք խաղերի հրատարակությամբ (1877): Հանդեսի հրատարակիչ ու խմբագիր Իլիա Ճավճավաձեն արժանվույն գնահատեց հայադղի աշուղ-բանաստեղծի վրացերեն խաղերի գեղարվեստական-գաղափարական կատարելությունը¹¹: Համընդհանուր ճանաչում վայելող «Իվերիայի» (և նրա խմբագիր Իլ. Ճավճավաձեի) ելույթը նոր շրջան է նշանավորում: Հատկապես արժեքավոր է գրականագետ Զաքարիա Ճիճինաձեի ծավալուն ելույթը 1878 թվականին (գրական կեղծանունը՝ Մթածմինդեի)¹²: Զ. Ճիճինաձեն, ինչպես ինքն է նշում, ծանոթ էր Գ. Ախվերդյանի երկասիրությանը և որոշ տեղեկություններ նրանից էր վերցնում: Սակայն վրաց գրականագետի մոտ ունենք մի քանի նոր հաղորդումներ, որոնք արժեքավոր են Սայաթ-նովայի մասին եղած ավանդությունների համեմատական ուսումնասիրության համար: Ճիճինաձեն անձամբ ականջալուր է հղել վրացի ծերունիների պատմածներին և գրառել կարևոր հաղորդումներ:

Հետաքրքիր է, որ վրացական միջավայրում ստեղծված ավանդությունները հիմնականում վերաբերում են Սայաթ-նովայի Դարիայի վանքում ստացած կրթությանը (sic!), արեղա ձեռնադրվելուն, Հերակլ II-ի հանդեպ ունեցած մտերմությանը, արհեստին և այլն: Ըստ երևույթին, վրացերեն խաղերի ընթերցողները կամ հենց վրացական միջավայր արժանվույն են գնահատել հանճարեղ աշուղի ստեղծագործությունները՝ նրանց հեղինակին վանական կրթություն վերագրելով: Ժողովրդի պատկերացմամբ լավ բանաստեղծը

¹¹ «Իջորո», 1877, № 28, էջ 10, 11, № 30, էջ 12, տպագրված են «Տոփթա և Տոփթա Մթա», — «Աշխարհից-աշխարհ՝ սար կա, ճամարիտ է», «Նճես յոտ ցաթթոթ» — «Աստղալուսով ծովը ինչպե՞ս...» խաղերը:

¹² «Ծրոյծ», 1878, № 119, էջ 2—3, № 120, էջ 2—3:

լավ կրթություն պիտի ունենա, իսկ Դարիայի (Հերակլ II-ի կնոջ կողմից կառուցված) վանքը այդ առմամբ նշանավոր կրթօջախ էր: Զ. Ճիճինաձենն գրառում է մի ուրիշ ավանդություն ևս: Պարսկաստանից սուրհանգակ է եկել Հերակլ արքայի մոտ՝ պարսից խանի մոտալուտ արշավանքը հաղորդելու: Հերակլը հույժ տխուր է: Սայաթ-Նովան «սրինդ» է նրվադում իր սիրեցյալ արքայի մոտ և քաջալերում նրան՝ իր ծառայությունն առաջարկելով: Նվագում է «Արազի պես պղտոր ես, Քուռ» խաղը, այլաբանորեն Հերակլին Քուռ, իսկ պարսից խանին՝ Արազ ներկայացնելով: Իրականում խաղը ոչինչ ընդհանուր չունի նման այլաբանության հետ: Բայց այս դեպքում ուշադրավ է մի այլ բան. պետք է կարծել, որ Սայաթ-Նովայի շուրջը ստեղծված ավանդությունների մի մասը նրա խաղերի ժողովրդական մեկնության վրա են հենված: Վերոբերյալ ավանդությունը հենց այդ է վկայում:

✓ Նույն այս երեույթի արդյունք է նաև Զ. Ճիճինաձեի հաղորդած մի այլ ավանդություն Սայաթ-Նովայի և արեղաների ընդհարման մասին: Վրացական (և ոչ միայն վրացական) միջավայրում անշուշտ գիտեին, որ Սայաթ-Նովան իբրև պատիժ ստիպված է եղել «բահանանալ», իսկ ապա՝ արեղաձենադրվել: Բացառված չէ, որ «խալխի նոքար» Սայաթ-Նովան կարող էր ընդհարվել իր միջավայրի՝ արեղայոց հետ: Գուցե իրոք այսպիսի լուրեր եղել են ժողովրդի մեջ, սիրված երգչի հետադա բախտով հետաքրքրվելիս: Բայց այդ լուրը կարող էր իրական տեսք ստանալ նաև «Իմ խեղճ գլուխ, ինչ արիր» խաղի՝

ցրո ջոցաջ, մըջմըջո՞ւմ ի՞նչ մոնճո՞ւմ?

մոլո մոտնա՞ր, — ծըրո՞ւմ ի՞նչ մոնճո՞ւմ!...

[Աշխարհական էի՝ քահանայալն ինչիս էր,

Արի ասա՝ արեղայությունն ինչիս էր...]

տողերը մեկնելիս: Թեև Զ. Ճիճինաձեի ծավալուն հոդվածը առանձնապես մեծ գիտականություն չունի, բայց, ինչպես նշեցինք, ավանդությունների գրառումը, ժամանակակից սայաթնովադիտության համար, ինքնին արժեքավոր է:

Ճիճինաձեից հետո մինչև 10-ական թվականները վրացական պարբերականներում ու առանձին աշխատություններում Սայաթ-Նովայի վերաբերյալ փոքրիկ հաղորդումներ են միայն հանդիպում¹³։

Սայաթնովագիտությունը նկատելի աշխուժացավ 1913 թվականից հետո, երբ Հ. Թումանյանի գլխավորությամբ Թիֆլիսի հայ և վրաց հասարակությունը, բացի երգչի խաղերը հրատարակելուց, ձեռնամուխ եղավ նրա հուշարձանի կառուցմանը։ Այդ տարիներին արդեն շնորհալի բանաստեղծի անուն վաստակած Իոսեբ Գրիշաշվիլին, որ առանձնապես մոտիկ էր հայ հասարակության մտավոր զործունեությանը, ձեռնամուխ եղավ Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերի հրատարակությանն ու հեղինակի գրական միջավայրը մենագրելուն¹⁴։ Գրիշաշվիլին, Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգության նկատմամբ, ըստ էության, վրաց իրականության մեջ նույն դերը կատարեց, ինչ Գ. Ախվերդյանը հայ մտավորականների շրջանում, այն տարբերությամբ, սակայն, որ վրաց ընթերցողը մինչ այդ արդեն ծանոթ էր Սայաթ-Նովայի խաղերի մի մասին։ Մինչև իր աշխատասիրության հրատարակումը Ի. Գրիշաշվիլին վրաց գրական հասարակայնության համար մի քանի դասախոսություններ կարդաց։ Ժամանակի մամուլում հետաքրքիր արձագանքներ են տպագրվել այդ դասախոսությունների մասին¹⁵։

¹³ Ե. Յ Օ Շ Օ, Նալ. Դա մისი წარსული დრო, 1894, էջ 77; Ե. Գ Ր Յ ՈՒ «ივერია», № 116, էջ 3: Հաղորդում Թիֆլისի հայ գրողների ընկերության Սայաթ-Նովայի խաղերը վերահրատարակելու որոշման մասին, տե՛ս «საბალხო გაზეთი», 1911, № 1008, էջ 2 և այլն։

¹⁴ Այդ մասին վրացական մամուլում հաղորդում է հրատարակվել։ Տե՛ս «თეატრი და ცხოვრება», 1919, № 35, էջ 16: Վրացերեն խաղերը հրատարակության պատրաստելիս (հատկապես վերձանելիս) Ի. Գրիշաշվիլուն օժանդակել ու որոշ խաղեր անձամբ արտագրել-ուղարկել է օկադ. Ն. Մառը (այդ մասին տե՛ս «საბალხო ფურცელი», 1917, № 767, էջ 4, ծան.)։

¹⁵ Տե՛ս «საბალხო ფურცელი», 1917, № 797, էջ 2։

Դասախոսութիւններին մասնակցած մատենագետ Թամարա Մաճավարիանին պատմում է, որ դրանք երբեմն ուղեկցւում էին երաժշտական հատումներով և Թիֆլիսի բանաստեղծական տոնն էին: XVIII և մասամբ XIX դարի Թիֆլիսը աշուղական-ժողովրդական խաղերի մի առանձնահատուկ մրցատեղի էր: «Կինտոների» հետ միաժամանակ անցյալի վերհուշ դարձավ նաև աշուղական այդ ինքնատիպ միջավայրը: Գրիշաշվիլու դասախոսութիւնները վերստեղծում էին այդ ոչ այնքան հեռավոր անցյալը, իսկ Թիֆլիսցիին շատ զգայուն էր իր քաղաքի անցյալի նկատմամբ: Դասախոսը ինքը ևս այդ տարիներին արևելյան պոեզիայի ազդեցութիւնն էր կրում, մանավանդ Սայաթ-Նովայի:

1918 թվականին լույս տեսավ Ի. Գրիշաշվիլու «Սայաթ-Նովա» երկասիրութիւնը՝ մենագրութիւն, բնագրեր ու բառարան ներառութեամբ: Ինչպիսի և պետք էր սպասել, աշխատութիւնը բացառիկ հետաքրքրութիւն առաջացրեց: Տասնյակ զրշագրերում կատարւած պրպտումները հնարավորութիւն էին ստեղծել բանասեր-բանաստեղծին մենագրութիւն գրելու ոչ միայն Սայաթ-Նովայի, այլ նաև աշուղական պոեզիայի մասին առհասարակ: Առաջին անգամ հայտնի դարձան տասնյակ անուններ, իսկ նրանց առնչութիւնը Սայաթ-Նովային՝ դրբին տալիս է ընդհանրացնող բնույթ: Մանրամասն քննւում են աշուղական «արհեստն» ու նրա ինքնութիւնը, հին Թիֆլիսի առօրյայի, նիստուկացի զուգորդմամբ, աշուղների շրջանում գոյութիւն ունեցող ավանդական սովորութիւնները, մրցակցութեան տեսակներն ու եղանակները, զրական ժանրերն ու նրանց արևելյան առումը և, ի վերջո, այս ամենի ազերսը հին Թիֆլիսին:

Նույնքան արժեքավոր է նաև բնագրերի հրատարակութիւնը: Մինչ այդ ընթերցողին ծանոթ էր Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերի մի մասը միայն: Ի. Գրիշաշվիլին XVIII—XIX դարերի զրշագրերից հրատարակեց 28 խաղ: Գրիշաշվիլին սոսկ տեքստեր չի հավաքել. այն ժամանակ Սայաթ-Նովայի որոշ խաղեր հայտնի էին եզակի և պակասավոր օրի-

նակներով: Նույն վիճակում հրատարակելու դեպքում որոշակի կտուժեր խաղերի ամբողջականությունը: Ուստի հրատարակող բանասերը իր բանաստեղծական տաղանդը կիրառեց և այստեղ: Ինչ խոսք, բանասիրության արդի պայմաններում կարելի է գրչագրերի համեմատական բնագիր կազմել, բայց 1918 թվականին այդ հնարավոր չէր (չկային տարբերակներ) և Գրիշաշվիլու մատուցած ծառայությունը, այս առումով, արժանի է մեծ երախտագիտության¹⁶:

Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերը արդեն քաջածանոթ էին վրաց գրականության պատմության տեսաբաններին: Այժմ կարելի էր նրան հատկացնել իր արժանավոր տեղը վրաց մշակույթի պատմության մեջ: 1924 թվականին լույս տեսավ Կ. Կեկելիձեի «Վրաց գրականության պատմություն» նշանավոր աշխատության II հատորը: Նա Սայաթ-Նովայի կյանքի ու ստեղծագործության ուսումնասիրությանը մի առանձին բաժին էր հատկացրել: Բացի Ի. Գրիշաշվիլու հրատարակությունից, վրացական գրչագրերից նա քաղել էր մի այլ խաղ ես՝ Սայաթ-Նովային հատկացնելով¹⁷: Ինքնին հասկանալի է, որ Կ. Կեկելիձեն նպատակ չի ունեցել բոլոր հարցերը իրեն հատուկ բաղմակողմանիությամբ քննել, որովհետև գործ ուներ ուսումնական ձեռնարկի հետ: Այնուամենայնիվ, բացի նշված մի խաղից, վրաց գրականության հեղինակավոր տեսաբանը մի շարք ուշագրավ գիտողություններ է անում, այդ թվում՝ ծննդյան տարեթիվի, գրական մի-

16 Ի. Գրիշաշվիլին հին Քիֆլիսի գրականությունը նվիրված հատուկ ուսումնասիրություն հրատարակեց 1927 թվականին «Հին Քիֆլիսի գրական թոհուրոհը» խորագրով («ძველი ტფილისის ლიტ. ბოძემა»): Ինչպես Սայաթ-Նովային նվիրված աշխատությունը, այնպես էլ վերջինս շահավետ կլինեին նաև հայ ընթերցողի համար: XVIII—XIX դարերի հայ գրականությունը անմիջական ազերս ունի հին Քիֆլիսի հետ, և հիշյալ աշխատությունների թարգմանությունը կօգնի հասկանալու գրական միջավայրը: Էլ չենք ասում, որ ուսումնասիրած աշուղ-սաղանդարների մի մասը հայազգի է, թեկուզ նրանց խաղերը երբեմն վրացարան են:

17 Էջ 483—487, խաղի պատկանելության մասին տես «Սայաթ-Նովա—Ստեփանոս և Ստեփանոս Դերձակ» բաժինը:

ջալալբի, բանաստեղծական արվեստի և այլ հարցերի մասին:

Սայաթ-Նովային «Վրաց հին գրականության» մեջ հատուկ ենթաբաժին հատկացնելը ինքնին արդեն գիտական կողմնորոշում էր, մանավանդ որ այդ կողմնորոշողը խոշոր և խրատապահանջ վրացագետ Կ. Կեկելիձեն էր: «Վրաց հին գրականության պատմությունը» շորս անգամ վերահրատարակվել է¹⁸, իսկ ամփոփվող նյութերը, այդ թվում և «Սայաթ-Նովա» բաժինը, աստիճանաբար լրացվել են նոր մեկնություններով ու փաստարկումներով:

Վրացի գիտնականները, հատկապես բանաստեղծ Ի. Գրիշաշվիլին, տարեցտարի Սայաթ-Նովային վերաբերող նոր նյութեր ու նրա հեղինակությունը կրող խաղեր էին պրպտում: 1924 թվականին վրացական «პედაგოგიკი» հանդեսում (№ 3—4, էջ 127—128) հրապարակվեց մի նոր խաղ: Նրբ տարիներ հետո (1934) այդ խաղն իբրև նորագույն մատուցվեց, Ի. Գրիշաշվիլին պատասխանեց այդ «գլուխին» և նոր միայն հայտնի դարձավ, որ հրատարակող-ծանոթագրողն ինքն է հղել¹⁹: Այդ նույն պատասխանից էլ տեղեկանում ենք, որ սայաթնովագետը մտադիր է հղել մյուս խաղը ևս («ჩემსა ვაზლსა...» — «Ազատ թող իմ վարդին») հրատարակել, բայց հանդեսի փակման կտալեկցությամբ բնագիրը մնացել է խմբագրության արխիվում:

Բնութագրելով Սայաթ-Նովայի յուրաքանչյուր նորա հայտ խաղի նշանակությունն ու կարեւորությունը, Ի. Գրիշաշվիլին գրում էր. «Միշտ ինչ որ մի հպարտություն եմ զգում, երբ Սայաթ-Նովային վերաբերող հոգլածներ եմ կարդում, իսկ նրա անծանոթ խաղերի հայտնաբերումը հո այս քաղաքի բանահյուսության տոն կնշանակի»²⁰:

¹⁸ Վերջին հրատ. 1958 թվականին:

¹⁹ Տե՛ս նրա հոդվածը «Սայաթ-Նովայի անծանոթ խաղերը», «ლოტერეატორული გაზეთი», 1934, № 27, էջ 5:

²⁰ Անդ. Գրիշաշվիլին Սայաթ-Նովային ձոնած բանաստեղծություն ունի: Նա թարգմանել է նաև Զ. Թումանյանի [«Սայաթ-Նովա»] հանրահայտ բանաստեղծությունը, թարգմ. հրատ. տես «მნათობი», 1948, № 4, էջ 24:

Վրաց սայաթնովագիտության պատմության մեջ հատկապես նշանավոր է 1930 թվականը, երբ գրեթե միաժամանակ հրատարակվեցին Լ. Մելիքսեթ-Քեկի և Գ. Լեոնիձեի մենագրությունները Սայաթ-Նովայի մասին²¹։ Մինչ այդ հայ սայաթնովագետները սկզբունքային բանավեճ էին մղում Սայաթ-Նովային վերաբերող մի շարք հարցերի շուրջ։ Լեոյի և Գ. Ասատուրի այդ բանավեճը («Խորհրդային Հայաստան», 1926) բոլորեց նաև Վրաստանում ապրող հայագետ-վրացագետների հետաքրքրությունը։

Լ. Մելիքսեթ-Քեկի մենագրության զրգապատճառներից մեկը (և հիմնականը), ինչպես հեղինակն է նշում, այդ բանավեճում արժարժված հարցադրումներին պատասխան տալն էր՝ վրացական աղբյուրների օգտագործմամբ։ Աշխատությունը դուրս եկավ նշված սահմաններից և մի շարք նոր խնդիրներ ու փաստեր առաջադրեց։

Մելիքսեթ-Քեկի սույն աշխատությունը մի տեսակ ընդհանրացնող բնույթ ունի, թեև ոչ քիչ հարցեր այստեղ ևս վիճելի են։ Հիմնական արժանիքը, մեր կարծիքով, Սայաթ-Նովայի ինքնագրերի վերծանումն ու պատշաճ օգտագործումն է, իսկ բազմաթիվ ճշտումներն ու նախորդ բանասերների թերացումների սրբադրումը աշխատությանը մատենագիտական ամբողջություն է տալիս։ Լ. Մելիքսեթ-Քեկը, ի տարբերություն մյուս սայաթնովագետների, լրիվ օգտագործում է հայկական ու վրացական աղբյուրները։ Այդ իսկ պատճառով և այս մենագրությունը արժեքավոր է և ուշագրության արժանի, հատկապես վրացական աղբյուրներին ոչ քաջագիտակ մասնագետների համար։ Աշխատությունը ժամանակին արժանացավ Կ. Կեկելիձեի ուշագրությանը։

Նշանակալից ու արժեքավոր է նաև Գ. Լեոնիձեի մենագրությունը²²։

²¹ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Սայաթ-Նովա, Երև., 1930; Գ. Լեոնիձե, Մեղսեթ-Նովա, 1930.

²² Աշխատությունը գրվել է 1928 թվականին և 1929 թվականի հունվարի 10-ին կարդացվել է որպես զեկուցում։ Հետագայում այն լրացվել է

Սայաթ-Նովայի կենսագրությանն ու ստեղծագործությանն առնչվող մի շարք հարցեր այստեղ քննվում են նորահայտ աղբյուրների կիրառմամբ: Գ. Լեոնիձեն իր աշխատությանը շարադրելիս նկատի է ունեցել Վրաստանի տարբեր հնադարաններում պահվող գրչագրերի ընձեռած նորույթները՝ շատ հաճախ համեմատական կիրառմամբ օգտագործելով դրանք: Քննելով մենագրելու դրդապատճառները, հեղինակը գրում է.

«...Չնայած այսպիսի ծառայությանը [անդրկովկասյան ժողովուրդների մշակույթի պատմությանը], պետք է նշել, որ Սայաթ-Նովան ըստ արժանվույն չի ուսումնասիրված և նրա կենսագրության ու գրական գործունեության բաղմամբիվ հարցեր դեռևս մշուշապատ են»²³:

Ինքնին հասկանալի է Գ. Լեոնիձեի նպատակը. վերաբերենել որոշ հարցեր, նոր վկայություններ կիրառելով:

Աշխատության ընդգրկումն այսպիսին է.

1. Վկայություններ Սայաթ-Նովայի անձնավորության, ծննդյան ու դաստիարակության մասին՝ ըստ վրացական նոր աղբյուրների (էջ 9—13):

2. Սայաթ-Նովան Հերակլ II-ի սաղանդար (էջ 14—16):

3. Սայաթ-Նովան պալատական «գլխարձախոս» (էջ 17—18):

4. Սայաթ-Նովան դիվանագիտական գործիչ չի եղել (էջ 19—20):

5. Երգչի վտարումը պալատից (էջ 21—25):

6. Ծիշտ է, թե ոչ Սայաթ-Նովայի եպիսկոպոսությունը (էջ 26—33):

7. Սայաթ-Նովայի մահվան տարեթվի հարցի շուրջը (էջ 33—46):

8. Երգչի անունը, նրա խաղերի ճակատագիրը (էջ 49—61):

Լենինգրադի արևելագիտության ինստիտուտում պահվող մի քանի արժեքավոր սկզբնաղբյուրներով և 1930 թվականին հրատարակվել առանձին դրուրով:

²³ Անդ, էջ 6:

Գ. Լեոնիձեի ուսումնասիրությունը Սայաթ-Նովայի մասին զրված լավագույն երկերից է։ Արդեն նշեցինք, որ վրացական մի քանի աղբյուրներ առաջին անգամ էին բանասիրական քննության հիմք դառնում։ Այստեղ վրաց ընթերցողին ներկայացվեց Սայաթ-Նովայի մի անծանոթ (նորահայտ) խաղ և երկու կալամբուր։ Երեսունական թվականներին դեռևս հրատարակված չէր Հովհան արքայազնի «Կալամասորա» արժեքավոր մենագրությունը, բայց Գ. Լեոնիձեն ձեռագրից հատվածել էր Սայաթ-Նովային վերաբերող մասը և բանասիրական նոր հարցադրում արել։

Սայաթ-Նովայի խաղերի նոր ու կատարյալ հրատարակության անհրաժեշտության մասին է գրել Չարենցին բախտակից վրաց տաղանդավոր բանաստեղծ Տիցիան Տաբիձեն²⁴։ Նա առանձնահատուկ ուշադրությամբ ու զրվատանքով է խոսում Սայաթ-Նովայի բաղմալեզվյան քնարերգության մասին՝ մշակութային-պատմական ճանաչողական արժեքի ընդգրծմամբ։

«Մեր ժամանակի բանաստեղծներս ոչ միայն այս երեք լեզվով գրելը, այլև մեկ-մյուսի ընթերցումն ու հասկանալն էլ չենք հաջողում։ Սայաթ-Նովան թեկուզ հենց դրանով էլ նախընտրելի է ու դերադասելի, որպեսզի մեր սերունդը ճանաչի նրա մեծագույն ծառայությունը»²⁵։

1935 թվականին Լ. Մելիքսեթ-Բեկը երկիցս հանդես եկավ Սայաթ-Նովային նվիրված երկասիրություններով։ Նախ ուսումնասիրեց Սայաթ-Նովայի ստեղծագործության գրական-ժողովրդական աղբյուրները²⁶, ապա այն միակեցեց հայերեն խաղերի իր կատարած վրացերեն թարգմանության ու հրատարակեց առանձին գրքով՝ «Սայաթ-Նովա» (հայկական խաղերը

²⁴ «ՊԼՈՒ. ԳԱՅԵՏԻ», 1934, № 28, էջ 3—4։

²⁵ 1934 թվականին գրողների համամիութենական համագումարում Մ. Տորոշևիձեն ղեկուցեց «Վրաց գրականությունը» թեմայով, բնականաբար, տեղ հատկացնելով Սայաթ-Նովային. տպագրությունը տես «ՑԵՆՏՐԱԼ», 1934, № 7—8, էջ 220—245։ Սայաթ-Նովայի մասին էլ 238—239։

²⁶ «ՊԼՈՒ. ՄԵՄՅՈՒԴՐՈՅՈՒԹԱՅ», 1935, էջ 232—254։

վրացերեն)²⁷։ Գրքի առաջին բաժնում (Առաջաբան և Ներածություն) նկատմանասիրված են հայ և վրաց մատենագրություն և բանահյուսության այն «պատմությունները», զրույցները, ավանդություններն ու կրոնական հոգևոր աղբյուրները, որոնց անմիջական կամ հեռավոր արձագանքը կա Սայաթ-Նովայի խաղերում։ Ինքնին հասկանալի է այսպիսի ուսումնասիրության գիտական անհրաժեշտությունը։ Սայաթ-Նովան, ըստ ամենայնի, այլևս աշուղ չէ, այլ՝ նախնյաց մատենագրության բազմաթիվ աղբյուրների գիտակ բանաստեղծ՝ իր զրական դասական նախորդներն ու ավանդներն ունեցող մտավորական։

Նրկրորդ բաժինը՝ հայկական խաղերի ժողովածուն (վրացերեն թարգմանությամբ) նույնպես շնորհակալ աշխատանք է, բայց, պետք է խոստովանել, ըստ էության սա ոչ թե գեղարվեստական թարգմանություն է, այլ տողացի փոխադրում՝ գիտական սկզբնաղբյուր բանաստեղծական թարգմանության համար։

Նույն տարիներին Լ. Մելիքսեթ-Բեկը զբաղվում է նաև մի այլ հարցով՝ Սայաթ-Նովայի նահատակության ստուգությունը ճշտող կամ մերժող սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրությամբ։ Նա ճշտում ու լրացնում էր դեռևս 1930 թվականին արտահայտած իր տեսակետը, թե Սայաթ-Նովան չի նահատակվել, և ավանդությունը շփոթում է։ «Ինչն ևս ինչպիսիք չափատանում և Սայաթ-Նովան» հոգվածում²⁸ «Կալմաստբայի» այդ հատվածին վերաբերող ժամանակագրական հաշվումների ու քննության հիմամբ Մելիքսեթ-Բեկը նորից հաստատում էր իր ժխտողական վերաբերմունքը նշված ավանդության հանդեպ²⁹։

²⁷ Թեղոնի, 1935. Աշխատությունը զրախոսել է վաղամե հայագետ-վրացագետ Իվանե Բեկլարովը, ունի «նախնախնա յոթնիստի», 1936, № 74, էջ 4։

²⁸ «Տալ. թղթ. թղթ», 9—B (1), 1936, էջ 121—135։

²⁹ Նույն տեսակետը, համառոտ, պահպանվում է և 1941 թվականին լույս տեսած «ժ. Տղթ. լիդ. իստորիա» գրքում (էջ 189—208)։

Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգության դադարա-
կան վերլուծությանը նվիրված առաջին հոդվածներից մեկը
Ալ. Բարամիձեին է պատկանում³⁰։ Հետագայում (1940) Ալ.
Բարամիձեն ավելի ծավալեց նշված հոդվածը և ղեկավարեց
«Ակնարկներ վրաց գրականության պատմության» գրքում՝
նորից խաղերի սոցիալական-աշխատավորական հրանգների
քննության ընդգծմամբ³¹։

«Զվենի թաղ» հանդեսը 1939 թվականին հրատարա-
կեց Ի. Բալխաշվիլու «Սայաթ-Նովայի կենսագրության եր-
կու հարց» խորագիրը կրող հոդվածը³²։ Հեղինակը բանավի-
ճում է Լ. Մելիքսեթ-Բեկի հետ և մերժում նրա «գերձակու-
թյան» վարկածը, բայց ինքն էլ մի այլ ծայրահեղություն է
ստեղծում՝ Սայաթ-Նովային «դուրգար» հայտարարելով։ Հա-
մեմատաբար ավելի արժեքավոր է Սայաթ-Նովայի պալատից
վտարման պատճառներին վերաբերող բաժինը՝ Հերակլի դեմ
կազմակերպված դավադրությանը առնչելով։ Սակայն, մե-
կարծիքով, այստեղ ևս ավելի շատ արհեստական հարմարե-
ցում կա, քան պատմականություն։

Վրաց սայաթնովագիտության հաջորդ շրջանը պատե-
րադմի ավարտից հետո է սկսվում։ 1945 թվականին, Սայաթ-
Նովայի հոբելյանական օրերին, վրացական հանդեսներն ու
թերթերը Սայաթ-Նովայի մասին հրապարակեցին մի քանի
գիտնականների հոդվածները։ «Գրականություն և արվեստ»
պարբերականը իր № 32-ը նվիրեց մեծանուն բանաստեղծին։
Թերթը հրապարակեց Կ. Կեկելիձեի «Սայաթ-Նովա» հոդվածը,
ուր նա իրեն հատուկ հակիրճությամբ գիտական մի քանի
հարցեր էր քննում. հատկապես նոր էր աշուղական պոեզիայի
վրացական աղունքներին վերաբերող գիտողությունը։ Նույն
համարում թարգմանաբար տպագրվեց Վ. Բրյուսովի խորհրդ-
դածությունները երգչի մասին՝ նշանավոր առաջաբանից

³⁰ „ՁԵՄ“ 1936, № 92, էջ 3։

³¹ Օ. II, էջ 348—366։

³² № 7, էջ 59—64։

հատվածելով, մատենագիտական հաղորդում³³, Ս. Ալլչյանի «Մեծ աշուղ-բանաստեղծը» հոդվածը և այլն:

Հոբելյանական մեծարումների³⁴ ժամանակ, սովորաբար, գիտական հարցեր քիչ են քննվում: Բայց այս դեպքում էլ արդյունքը ուրախալի է. մեծարվող հեղինակը առավել չափով է հանրաճանաչ դառնում: Այդպես կատարվեց և 1945 թվականին: Անմասն շմնաց և վրաց սայաթնովագիտության իսկական հիմնադիրը՝ Ի. Գրիշաշվիլին³⁵: Հոբելյանական երեկոյի ժամանակ, ի թիվս այլ գիտնականների, ղեկուցում կարդաց Կ. Կեկելիձեն³⁶: Հետագա տարիներին (մինչև մեր օրերը) Սայաթ-Նովայի մասին տասնյակի հասնող հոդվածներ են գրվել՝ տարբեր շարժառիթներով. Ալ. Բարամիձեի հոդվածը³⁷, որի ուսերեն տարբերակը հրատարակվեց Հայաստանի ԳԱ «Տեղեկագրում»՝ «Саят-Нова по грузинским источникам» վերնագրով, վերահրատարակվեց Գ. Լեոնիձեի մենագրությունը՝ աննշան կրճատումներով³⁸, մասնակի համալրմամբ վերահրատարակվեց Կ. Կեկելիձեի «Վրաց հին մատենագրության պատմությունը» (1952)³⁹: Կ. Կեկելիձեն և Ալ.

³³ Հոդվածն անստորագիր է:

³⁴ Այժմ պատճենում են ուսերեն «ЧТЕНИЕ» բառը՝ «ընթերցումներ», որ սխալ է: Շփոթում են ուսերեն ЧТИТЬ և ЧИТАТЬ բառերի իմաստները. ЧТЕНИЕ-ն բխում է ЧТИТЬ—մեծարել, հարգել բառից: Հնում սրբերի հիշատակը եկեղեցին մեծարում էր համապատասխան շարականների ընթերցմամբ, քարոզով, պատարագով, այստեղից էլ բառը ներառում է «կարդալ» իմաստը, բայց ոչ երբեք «ընթերցել» ժամանակակից հասկացողությամբ:

³⁵ Նրա «Սայաթ-Նովա» հոդվածը տե՛ս «Երանցություն», 1945, № 192:

³⁶ Երեկոն տեղի է ունեցել 1945 թվականի հոկտ. 8-ին, նախագահում էր Ի. Գրիշաշվիլին, հարակից ղեկուցում ունեցան Ալ. Բարամիձեն, Գ. Լեոնիձեն և Լ. Մելիքսեթ-Բեկը: Սայաթ-Նովային նվիրված բանաստեղծությունների ընթերցմամբ հանդես եկան Ալ. Աբաշելին, Ռ. Գվետաձեն, Ս. Փաշալիշվիլին: Սայաթ-Նովայի խաղերը կարդացին անվանի դերասաններ Թ. Զավճավաձեն, Ակ. Վասաձեն, Ս. Զաքարիաձեն, Վ. Գոժիաշվիլին, Մ. Զախավան, Ն. Յասաղաշվիլին:

³⁷ «Երանցություն ևս. տծ. ձգդ. ոնց. Թոթմծո», 1947, էջ 175—184:

³⁸ «Ժողովուրդ...», 1949, էջ 202—303:

³⁹ Սայաթ-Նովային վերաբերող՝ էջ 562—567:

բ) Հայկական խաղերը կարոտ են վրացական դեղարվեստական թարգմանություն: Լ. Մելիքսեթ-Յեկի թարգմանությունը հաջող սկիզբ է, բայց Գրիշաշվիլու պես արևելյան բանաստեղծության քաջագիտակ բանաստեղծի թարգմանություն է հարկավոր՝ թարգմանելուց առաջ բնագրի բառադանձի բնույթի հաշվառմամբ: Նույնքան կարևոր է և վրացական խաղերի լեզվաոճական առանձնահատկությունները նկատառումը:

գ) Աղբբեջաներեն գրված 114 խաղերը դեռևս կատարելապես անծանոթ են վրացի ընթերցողին (հայերին ծանոթ են կիսով չափ): Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգության նկատմամբ ունեցած պատկերացումը (մասնագետի թե ընթերցողի)՝ առանց աղբբեջաներեն խաղերի թարգմանության, ամփոփ լինել չի կարող և առհասարակ հնարավոր չէ ամբողջական մենագրություն նվիրել նրանց հեղինակին:

դ) Բանասերները ավելի շատ դբադվել են Սայաթ-Նովայի կենսագրությանը վերաբերող հարցերի ուսումնասիրության, մինչդեռ իբրև դեղարվեստական խոսք այդ խաղերը առկավին բաղմակողմանի ու խոր ուսումնասիրված չեն:

ե) Դեռևս ուսումնասիրման կարոտ է աշուղական քնարերգության (այս դեպքում՝ Սայաթ-Նովայի) մերձավոր աղբբը վրաց բանաստեղծությանը, ավելի վաղ գոյություն ունեցող մատենագրությանը: Արդյո՞ք Սայաթ-Նովան «ներմոծեց» աշուղություն՝ պալատական նկատառումներին հարմարեցնելով, թե՞ արդեն գոյություն ունեցած տրագիցիաներին նոշերանդ տվեց (թեկուզ արևելյան): Սայաթ-Նովայի արվեստը արդեն գոյություն ունեցող միջավայրի արտահայտություն էր, թե՞ իր գոյությամբ ինքը գրական միջավայր ստեղծեց:

զ) Ուսումնասիրության կարոտ է Սայաթ-Նովայի խաղերի ժանրային առանձնահատկությունը, արևելյան ընդունված չափերից նկատվող խոտորումը (օրինակ՝ մաջամայի ժանրում), այդ տարբերության պատճառների բացահայտումը: Պետք է դեռևս պարզել ինչ ստեղծություն կա Սայաթ-

Նովայի և նրա նախորդ պարսկահանդ բանաստեղծների և գերի միջև՝ ժանրային-կատարողական առումով:

է) Սայաթ-Նովայի և Բեսարիոն Գաբաշվիլու երգերի որոշ ընդհանրության սկզբնաղբյուրի քննումը, աղբյուրության և տրագիցիայի տարբերակումը այս շրջանի (XVIII դար) բանաստեղծական արվեստում՝ Սայաթ-Նովայի առնչմամբ:

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՏԵՂԸ ՎՐԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

1

Սայաթ-Նովան համաշխարհային գրականության այն հզակի դեմքերից է, որոնք միաժամանակ երկու-երեք ժողովուրդների մշակույթի պատմության են օղակում: Սայաթ-Նովան ստեղծագործել է տարբեր լեզուներով: Տարբեր են և այդ լեզուներով ստեղծված գրական ավանդույթները, դեղարվեստական ու ժանրային առանձնահատկությունները:

Հայ գրականագիտական մտքի զնահատմամբ Սայաթ-Նովան մեր միջնադարյան մշակույթի վերջին և արժանավոր հզրափակողն է: Մինչդեռ այլ է Սայաթ-Նովայի դերը (և տեղը) վրաց գրականության պատմության մեջ: XVIII դարում վրաց գրականության հիմնական դեմքերն են (նկատի ունենք աշխարհիկ գրականությունը) Սուլխան-Սաբա Օրբելիանին, Վախտանգ VI-ը, Թեյմուրազ II-ը, Մամուկա Բարաթաշվիլին, Դավիթ Գուրամիշվիլին, Բեսարիոն Գաբաշվիլին և ինքը՝ Սայաթ-Նովան: Ժամանակագրական առումով նշված հեղինակներից երկուսը՝ Բեսիկին (Բեսարիոն Գաբաշվիլի) և Դավիթ Գուրամիշվիլին Սայաթ-Նովայի հետ նույն շրջանի բանաստեղծներ են: Վրաց հին գրականության վերջին և արժանավոր ներկայացուցիչը Դավիթ Գուրամիշվիլին է (1705—1792): Թեև վերջինս Սայաթ-Նովայից շուտ է մահացել, բայց ասում ենք վերջինն է՝ երկու հանգամանք նկատի ունենալով:

ա) Գուրամիշվիլու պոեզիան ամփոփում է վրացական միջ-նադարյան բանաստեղծությունը թե՛ թեմայի, թե՛ լեզվի առումով: Նիկոլոզ Բարաթաշվիլին, վրաց նոր գրականության ամենատաղանդավոր առաջնեկը, գրական առումով հենց Գուրամիշվիլու աշակերտն է:

բ) Սայաթ-Նովան, երբ արեղա ձեռնադրվեց, ըստ էության դեռ 1765-ական թվականներին (եթե ոչ ավելի շուտ) գրեթե զրկվեց ստեղծագործելու հնարավորությունից: Միայն երկու խաղ է հայտնի («Իմ խեղճ զուլա», «Արդար դատե»), հավանաբար հոգևոր ծառայության շրջանում գրված:

Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերը բավական շատ են տարբերվում մինչ այն եղած վրացական բանաստեղծությունից առհասարակ: Հանրահայտ է, որ նա ամենից առաջ աշուղ էր և միայն բացարձակ տաղանդի շնորհիվ դուրս եկավ աշուղական քնարերգության սահմանափակումից: Հայ գրականության պատմության մեջ մինչև Սայաթ-Նովան տասնյակ աշուղներ են վկայված, մինչդեռ վրաց գրականության պատմությունը չգիտե նախասայաթնովական որևէ աշուղի ամփոփ և գիտական ուշադրության արժանի գրական ժառանգություն:

Պատմական աղբյուրներում արժանահավատ վկայություններ կան, որ աշուղական պոեզիան զարթոնք ապրեց XVII դարի կեսերից սկսած: Բայց, ըստ էության, դա ոչ թե գրական մշակման ու գեղարվեստական կատարելության հասած պոեզիա էր, այլ՝ զուտ պալատական-ներբողագրական ծառայություն: Սայաթ-Նովայի վրաց գրականությունը մատուցած երախտիքներից մեկը հենց աշուղական արվեստը արքունական այդ կոչումից դուրս բերելն էր: Ճիշտ է, նա ևս բազմիցս ներբողել է Հերակլ II թագավորին, բայց երբ համեմատում ենք այս ներբողները զուտ արևելյան (այստեղից և վրացական) ներբողագրության ժանրի հետ, որոշակի է դառնում, որ ի վերջո «ներբողական» միտումը զիջում է Սայաթ-Նովայի խոր անհատականությանը, թագավորին ձոնված երգը դառնում է կյանքի, կենսափիլիսոփայության ու գեղարվեստական մտածողության լավագույն արտահայտու-

სიკვანძოაღიარებულ²; ბნელისა თხილად ხნე, ძირეზინ კარბიერ
თარებრილია ზ. ყ. ყნისქიბის ძირიერყალ ერიუქიყ. ზათიკა-
ყისა ღარიგანისა იორიჲ ზ, სკამქლ³ იორიჲ: ლინიბისა ნიკათი:
იონი «ნიორ ჭარიქისა შიოქრეკაიონ» ზადირეღიღ აკა ძკაკიონ-
ქიონ³:

„...და იყვნენ დღითი-დღე სმა-
სა და განცხრომასა შინა, ხოლო
სულისათვის არარას ზრუნედიდენ:
მოიყვანა მეჩანგენი და მუტრიბნი,
და აქებდენ ქართველნი დარბაი-
სელნი, და მათცა ეგრეთვე იყო-
ლიეს მუტრიბნი და მრავალნი
მწველნი, და არლარა იყო სირც-
ხვილი სიძვისა და მძვადრისა.“⁵

...სიქ იორ-იორი ერისარეორი იო სერ-
რასანისი მსე ლინ, სიქ ზიღო ზა-
მარ იქინე ჭქინ ზიღოი. [ნიოსთომ ქა-
კამიორ] ჯანყი ძირა ნიქადიღინი იო
მიორქინისი რიხე, ლ ზირიოქილი
ქინ ძირეყ სკალათისანისი: ზრან-
სა იონისი მიორქინისი იო რადიომ
ზარან: სიქ ჭკარ აქსა ჯნიქიონისი
იო ზიქანანისიქიონისი ამიქ:

სქს ზ. ლინიბისი სიკვანძოერი მჩიან აკა თხილსი-
ქიონ³ ზ, აკა ოქიარ ზ ზამადანსი ზრა ღერიკანისქიანსი:
სკისთილ ნიქილია ზ, იორ ნიოსთომ ქადამიორი (1634—1658) არ-
ქონიქ ზ რხისი ნიქადიღინი, აკანსი თიქსი ზარანსი ლ ათი-
სარისი მარამიკისი ქადამიორის ზათილსი კინსაღი ძარისი:
«შესანყინისი» ლ «მიორქინისი» (ჩიამ' ჯანყ ნიქადიღი თღა-
მარიქი იო კანსიქ) ონისა აჯიღისი აიხიქი ჯინ: სჯილქ
ზამარ ხრეყ აკართაღიქი აკამისი კა. ა) თხისთი ზირი-
ნიომ, რ) ხიანსკამიორიომ, ღ) ხრეხექი კათარიომ: შინჯღი
«ჭარიქისა შიოქრეკაიონ» ჯხთილია ზ ზათიკაყისა ნიქადი-
იო [ყარქი] ოაღამიარე:

ჯიქერ კანსი ანისილსი, იორ აჯიღისი არიქსთერ რაქსა-
კისი ღარიგანსი ზ ონისა XII ოარქი ქრასთისნიომ: ზიქსა
ნიოსქამილსი მით კარიღიომ ხნე.

² „ძიებანი ქართ. ლიტერატურის ისტორიიდან“, თბ., 1949, ზღ 68,
ბან. 21

³ სიქად ზრათარისიქიანსი მსე აღერიქი ჭი ძკაკიონ:

⁴ მუტრიბი — ჯანყი ძირა ნიქადიღი კინ (ღათ ს.-ს. ორქისიანისი რა-
თარისი):

⁵ „ქართლის ცხვრება“, ტომი II, თბ., 1959, ზღ 424₂₀₋₂₃:

ու ներբողեանը») հետաքրքիր տեղեկություն է պահպանվել: Թամարի ու Դավիթ Սոսլանի հարսանիքի ժամանակ «հանդես էր գուսանաց ու մարմնամարդաց» (ոչ ու Յմա մջոնսնոտա՝ օղ մջմնոտոտա): «Գուսանաց հանդեսը», անկասկած, երգի ու նվագի հանդես է եղել: Գուցե Ռուսթավելու «աշուղականն» ու այս «գուսանականը» հենց նույն նշանակությունն ունեն: Երկու դեպքում էլ այն կապվում է ուրախության ու հանգեսի դադափարին⁶:

Այսպիսով, աշուղական արվեստը, մեր կարծիքով, դեռևս XII դարում Վրաստանում կապվել է քեֆի, կատակի, սիրո առիթներին և որոշակի տարբերվել այլ ժանրի ստեղծագործություններից:

Եթե աշուղական արվեստը օտար չէր նախասայաթնության Վրաստանին, ապա, բնականաբար, Սայաթ-Նովան չէր այն հեղինակը, որը սկիզբ դրեց բանաստեղծության այս ժանրին: Վերևում, երբ նշեցինք, որ Սայաթ-Նովան վրացիրականության մեջ չուներ իր գրական նախորդը, նկատի ունեինք նրանից առաջ ապրած որևէ աշուղի ամփոփ ժառանգություն, գրական նախորդի խնդիրը: Բայց Սայաթ-Նովան մի այլ շնորհակալ ծառայություն մատուցեց վրաց գրականությանը. Վրաստանի երկարամյա ենթարկվածությունը պարսկական, ու մասամբ էլ թուրքական, գերիշխանությանը և վրաց մի քանի թագավորների մահմեդական նիստ ու կացը, վարքը, հակվածությունը, — ժամանակի ընթացքում ստեղծել էին զուտ արևելյան-աշուղական ներբողագրություն՝ պարսկալեզու և թուրքերեն: Երբեմնի ազնիվ, խրախճական-սիրային աշուղական արվեստը դարձել էր պալատական մեծարման, հաճույքի, քծնանքի ու սուտ մեծության ներբողում: Այսպիսի «պոեզիան» իսկապես որ ոչինչ ընդհանուր չունի վրաց գրականության դարերի պատմություն ունեցող ավանդությունների հետ: Սայաթ-Նովան առաջինն էր, որ պարսկալեզու զուտ պալատական աշուղությունը դարձրեց վրացա-

⁶ «Պարտլոն Ենոցրոյն», Ծ. II, էջ 471-15, հմմ. էջ 661:

կան, ժողովրդական՝ իր սկզբունքներով ու բովանդակությամբ: Մենք չենք ժխտում պարսկական-թուրքական եղանակների, ընդունված միջոցների ու մանավանդ բառացանկի առկայությունը: Բայց Սալաթ-Նովայի մոտ «զուտ արևելյանը» էություն չէ, այլ՝ հնարանքի մի մաս, միջավայրից բխող անհրաժեշտություն: Սալաթ-Նովան ամենից առաջ երդվյալ բանաստեղծ էր, իր արվեստին խորապես հավատացող (և նվիրված) բանաստեղծ, մի մարդ, որը իրավունք ուներ բացականչելու.

Տո՛ղթն աս ճո՛ղթն, — Ըսմ շփնոլո ճո՛ղթն!

[Ոոսք կասեմ — երկինքը ճքճքա]

Հովհան Արքայազնի «Կալմասոբայում» բավական մանրամասն տեղեկություններ կան այս «պարսկական հանգի» մասին: Պետք է կարծես հետ երկախոսելիս Հովհանը պատասխանում է.

«Չկար պարսից որեւէ երգ՝ նրանց իսկ լեզվով ու կատարմամբ, որ վրացիները վաղուց չճանաչեին: Բայց այդ մասին գրավոր աղբյուրները չեն վկայում: Իսկ երբ Ռոստոմ թագավորը ստացավ Քարթլին՝ հիմնովին պարսկական կարգ ու ծես սահմանեց: ...Հերակլ II-ի ժամանակ առավել ևս շատացան պարսից եղանակի գործիքներն ու երգերը... Մի քանի անձինք աշխատում էին և վրաց խոսքերին պարսից եղանակ հարմարեցրին: Նվագում էին շոնգուրի ու այլ գործիքների վրա և երգում: Այժմ էլ սա մեզ մոտ սովորական բան է:

Իսկ այս հանգի (իմա պարսկահանգ վրացերեն — Պ. Մ.)՝ վրացերեն խոսքերով առաջին ներմուծողը հայ երաժիշտներն էին՝ Սաաթլաման (resp: Սալաթ-Նովա) և այլոք, ապա՝ Բեսարիոն Գաբաշվիլին՝ առաջնակարգ բանաստեղծ ու ստեղծագործող»⁷:

Հովհան Արքայազնը խոսում է պարսկահանգ աշուղական պոեզիայի մասին և ոչ աշուղական արվեստի մասին՝ առհասարակ: Նա ուղղակի մատնանշում է, որ Սալաթ-Նովան ու

⁷ «Յալմասոբ», Թ. I, էջ 295—96:

հայազգի այլ ստեղծագործողներ պարսկական հանգի երգերը առաջինը կատարեցին վրացերեն: Ի դեպ, ինքը՝ Սայաթ-Նովան ևս, ինչպես կարելի է նույն Հովհանի խոսքերից հղրամիացնել, շատ լավ է պատկերացրել այդ ծառայությունը: Իրեն ուղղված «ասացեք, ո՞վ էք եղել դուք» հարցին նա պատասխանում է.

«Ես լավ չոնգուր [նվագել] դիտելի և միաժականակ պարսկական հանգի վրացերեն խաղեր ստեղծեցի. դեռևս [այս վրացաբան խաղը] ընդունված չէր, և երբ թագավոր Հերակլը մեջլիսում էր ու ներս տարան մեզ՝ նվագողներին, այն ժամանակ ես պարսկական հանգով վրացերեն երգեցի: Բատոնին շատ դուր եկավ, և ինձ խալաթ նվիրեց: Հետո ուրիշ շատերն էլ ասացին և ընդօրինակեցին ինձ»⁸:

Ուրեմն, Սայաթ-Նովան իսկապես առաջինն է եղել: Գուցե առանձնապես մեծ նշանակություն չունենար այս նորամուծությունը, եթե ի դեմս Սայաթ-Նովայի ունենայինք մի սովորական և միջին կարողության տեր աշուղ: Բայց հարցի էությունն էլ հենց այն է, որ Սայաթ-Նովայի խաղերը բացառիկ գեղարվեստական գործեր են, մարդասիրական քնարերգության լավագույն նմուշներ: XVIII դարի երկրորդ կեսերի և XIX դարի առաջին տասնամյակների վրաց գրականության տեսաբանը շատ լավ կպատկերացնի, թե ինչ է նշանակում սայաթնովյան պոեզիա, որի վարպետությունը շատերը ձգտեցին:

Սայաթ-Նովայի խաղերը մի ուրիշ, և շատ կարևոր, նշանակություն ևս ունեցան: Ինչպես տեսանք, աշուղական պոեզիան վրացաբան դարձավ: Բայց Սայաթ-Նովայի գոյությունը արտակարգ մեծացրեց վերջինիս նկատմամբ ներկայացվող պահանջը: Աշուղական արվեստը, ըստ էության, վերածնեց դասական քերթության:

Բազմարժեք է Սայաթ-Նովայի նշանակությունը վրաց գրականության մեջ: Փեշանդ ֓աշվիրերտղածեն և Արշիլը ար-

⁸ Անդ, էջ 227:

դեն գրական նոր ուղղություն էին ստեղծել, այսպես կոչված «ճշմարտասացություն», այն է՝ իրապատում թեմատիկա: Միջնադարյան տրադիցիոն թեմաները արդեն փոխարինվել էին (և դեռ փոխարինվում էին) վրաց ազգային կյանքից, պատմական կոնկրետ իրականությունից քաղվող նյութերով: Բայց այդ պոեզիան դեռևս բավական հեռու էր ժողովրդական, կենդանի բանահյուսական ակունքներից: Սայաթ-Նովայի ծառայություններից մեկն էլ կենդանի բառ ու բանի, ժողովրդական պատկերավոր մտքի ներդրումն էր գրականության մեջ: Բեսիկիի և Դ. Գուրամիշվիլու հետ միաժամանակ Սայաթ-Նովան դեմոկրատական բովանդակության, մատչելի ու անհատական քնարերգության առաջնեկներից մեկն էր ուշ միջնադարի վրաց մշակույթի պատմության մեջ:

Սայաթ-Նովայի վրացերեն գրած խաղերի մի մասն է միայն պահպանվել: Դժվար է կարծել, որ Վրաստանում տասնամյակներ ստեղծագործող բանաստեղծը ընդամենը 34—36 խաղ է վրացերեն հորինել: Վրաց գրականության տեսաբանը առ այսօր դժվարանում է ամփոփ և վերջնական խոսք ասել Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգության շուրջը: Շատ խաղեր, ինչպես կարելի է ճշտել հայերեն պահպանված ծառանգության հետ համեմատելով, աղավաղ տարբերակներով են հասել մեզ, երբեմն նույնիսկ բանավոր աղբյուրից գրառված: Սայաթ-Նովայի վրացական խաղերը «սովորական մեղեդիներ» չէին, բայց եթե նրան հաջորդող «թափառական երգիչները» երբեմն աշխատել են այդպիսին դարձնել՝ ապա դրանում Սայաթ-Նովան չէ մեղավորը:

Միանգամայն արդարացի էր Տ. Տաբիձեն, երբ առաջարկում էր ուսումնասիրել աշուղական պոեզիայի ակունքները և Սայաթ-Նովայի ծառայությունը ամփոփել բաղմակողմանի ուսումնասիրությունից հետո միայն: Սայաթ-Նովայի արվեստը լրիվ գնահատելու համար անհրաժեշտ է ուղեցույց ունենալ նաև նրա այլ լեզուներով գրված գործերը, այլապես գնահատականը միակողմանի կլինի:

Կ. Կեկեկիձեն Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերը երեք խմբի է բաժանում. ա) ինքնակենսագրական (երկու խաղ), բ) խրատական (չորս խաղ), գ) սիրո (մնացածը): Բաժանումը կատարված է ըստ խաղերի բովանդակության: Բացառիկ արժեքավոր են առաջին խմբի երկու խաղերը, որոնք գրված են պալատից հեռանալուց հետո:

Հաճախ ասում են, թե Սայաթ-Նովան գրել է Թիֆլիսի բարբառով: Անհրաժեշտ է որոշ վերապահություն անել: XVIII դարի Թիֆլիսի բարբառով գրված մի քանի վրացատառ աղբյուրներ են պահպանվել: Երբ համեմատում ենք դրանք Սայաթ-Նովայի խաղերի հետ, պարզորոշ է դառնում, որ Թիֆլիսի հայոց բարբառի հիմնական ձևաբանական-շարահյուսական նորմերը պահպանված են, բայց բառաձևեր լրիվ նույնը չէ. Թիֆլիսի բարբառը չի ունեցել պարսկերենից, թուրքերենից ու արաբերենից կատարված այնքան փոխառություն, որքան: Սայաթ-Նովայի խաղերում ենք հանդիպում: Օտար բառերի առատությունը անշուշտ նաև զեղարվեստական պատկերավորման հնարանք է, ավանդույթ՝ հանպատրաստի ասվող խաղի համար, աշուղական պոեզիայի բնույթին ու զարգացման այս շրջանին հատուկ երևույթ, ոչ միայն խոսակցական լեզվի կիրառում: Վրացական խաղերում չունենք օտար բառերի այնպիսի առատություն, ինչպես հայերենում է: Համեմատենք երկու պատահական տուն՝ հայերեն և վրացերեն խաղերից.

Թամամ աշխար պըտուտ էկա, չը թողի Հաբաշ, նաղանի.
Չը տեսա քու գիզարի պես՝ դուն դիփունէն բաշ, նաղանի.
Թե խամ հաքնիս, թե դար հաքնիս՝ կու շինիս դումաշ, նաղանի,
էնդու համա քու տեսնողըն ուսում է վա՛շ, վա՛շ, նաղանի:

գիծդեծա Նարի, ութրոս լիլի, տանա Վեճի,
յրան տըրանի, անդիծեյան ճանաՎեճի,
մոլի նը մոմլամ, չեղտ գիշիրաջև ճանա Վեճի,
ծըլծըլու ստիրոս, ճագիցիա մանա, Վեճի,
միջնըրսա սժինաջև, Վեճեճիա ճանա Վեճի...

[Քի սաղ գու քա դարբար ու դար, օսկե կոճակ շարան-շարան.
Կոսիս, ձևիտ տակըն ըլի Աղբրեքշան, Իրան-Թուրան...]

ზ ა ე რ ნ ი ა

1. მამამ—ماتام—ამოღე, იღე, არარ
2. ელერ—ار—თხე
3. რა—را—აქედან, ექსტრემა
4. სამ—سام—სამხრეთი, სივრცის
5. ღერ—زر—თხე
6. ღერამ—قماش—ქვეყნა

ქ რ ა ე რ ნ ი ა

1. ზარი—زر—თხე
2. მთქნური—مجنون—სი-
რწამი

გრესი ნიქნ ზარაქრეტიციონს ზ ნახ ამოღედასან
საღერ ზამამათიქს: სთირს ზამაღრქომ ხნ ზაქერსნ «ზი-
მს ღარქრ რიქრქი ყეს...» (ზინფ თონ) ლ ქრეგრსნ „ზოდი
საყვარელო...“ თ „სამოთხიდან გამოსული“ («სიქ ყიქს...»),
«ზრასთსნ ლად მს ანსმან ქრქს ჯიქს») სრქოქ სარქ-
რქომ (თას თონ) ზანქიქიქ ოთარ ღაქომ ონსეოქ რაიქრქ.

ზ ა ე რ ნ ი ა

1. ღაქაქ—قبص
2. ქიანქაქ—از+پی
3. ქიქიქაქ—التماس
4. აქაქ—عجائب
5. სორქ—صورت
6. რანქ—رنگ
7. სქრან—sejran
8. ზქრან—حیران
9. რქრან—birjan (بیاریا. ზამ)
10. ღოქ—قول
11. ზაქ—حق
12. ჯრქ—چراغ
13. თოქსაქ—دوزغ
14. ზქს—عشق
15. თქრან—عرقان
16. ღონონ—جنون
17. რქრქ—برقی
18. ღოქრამ—جوکم (ჯგნ ჯამ)
19. ღონ—چون
20. სქსაქ—خیال

ქ რ ა ე რ ნ ი ა

1. საღი—ساقی
2. მაღი—صایل

II

3. მაზა—ماز(?)
4. ზიან—زيان
5. თიანდაზი—از+پی
6. იაქოქ—ياقوت
7. სურმა—سورمه
8. ჩაქი—چاپی
9. აღი—اعلی
10. ჯაზა—جزا

21. դալ—قال

22. բելու.—بلو

23. շահանդադ—شاهانداژ

24. դուսե—دوسه

25. ահուդար—اوزار. հոդն.

26. իխտիար—اختيار

Օտար բառերի գործածության այսքան նկատելի տարբերությունը հայերեն և վրացերեն խաղերում, թերևս հետևյալ երկու հանգամանքով բացատրվի:

ա) XVI—XVII դարերի հայ աշուղական պոեզիան (չի բացառվում և դասական գրականությունը) հաճախ էր գործածում պարսկական-արաբական ծագում ունեցող և տվյալ բարբառում կիրառում ստացած բառեր: Սայաթ-Նովան ամենից առաջ աշուղ էր և, տվյալ դեպքում, արևելյան բառազանձը պատկերավորման հնարանք է: Հայ գրականության անցյալին դիտակ աշուղ Սայաթ-Նովան բանաստեղծական չափի ու ժանրի հետ միաժամանակ իր հայազգի նախորդներից ժառանգել է և այս բառազանձը: Ըստ էության, օտար բառերի առկայությունը օգնում է ճշտելու Սայաթ-Նովայի աղերսը նախորդ շրջանի հայ աշուղական բանաստեղծությանը:

Սակավ չեն և այնպիսի բառերը, որոնք Սայաթ-Նովայի աստեղծագործությամբ են հայ բանաստեղծություն մտել:

բ) Բավական երկար ժամանակ վրացական արքունիքում և ազնաուրական տներում տիրապետող էր պարսկալեզու աշուղական բանաստեղծությունը: Սայաթ-Նովան, ինչպես ինքն է նշում, պարսկերեն լեզուն փոխարինեց վրացերենով: Պետք է կարծել, որ նման իրավիճակում պարսկերեն-արաբերեն բառերի շուրջ գործածումը (ինչպիսին հայերեն խաղերում է) կարող էր նորից ճանապարհ բացել պարսկերենի (նաև՝ թուրքերենի) համար, իսկ Սայաթ-Նովան իր վրացերեն խաղերով մերժում էր այդ հնարավորությունը: Այստեղից հետևում է, որ Սայաթ-Նովան հայերեն և վրացերեն լեզուներով խաղեր հորինելիս հաշվի է առել իրավիճակի տարբերությունը: Անշուշտ նկատելի է եղել վրաց գրականության

մեջ և խոսակցական լեզվում օտարաբանությունների համեմատական պակասը: Վրաց աշուղական գրականության մեջ Սայաթ-Նովան շուներ այնպիսի նախորդներ, ինչպիսիք կային հայկականում:

Վերոնշյալ պարագաների հաշվառման դեպքում սայաթ-նովագետը հնարավորություն կունենա պատճառաբանել հայերեն և վրացերեն խաղերում նկատվող տարբերությունը, օտարաբանությունները համագրելիս չհակադրել մեկը մյուսին, այլ յուրաքանչյուրն իր միջավայրով մեկնել: Այս դեպքում կարելի է ավելի ճիշտ գնահատել Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգությունը, նրա դերը հայ և վրաց գրականության պատմության մեջ:

2

Մամուկա Բարաթաշվիլու «Ճաշնիկի» («Գիրք բանուսույց») աշխատությունը (գրված 1731 թվականին Վախտանգ VI-ի հանձնարարությամբ, Մոսկվայում)⁹ հնարավորություն է տալիս ճշտելու նախասայաթնովյան շրջանի վրաց բանաստեղծության վիճակի ու հեռանկարների հետ առնչվող մի շարք հարցեր: Այստեղ թվարկվում են վրաց քերթության ավանդական ժանրերը, տաղաչափական ընդունված ձևերը¹⁰, քննարկվում են թեմատիկ հարցեր: Նշանավոր է, օրինակ, «Վատ պատմություններ չբանաստեղծելու» տեսությունը: Այստեղ, ըստ էության, դրվում է գրականության ճանաչողական-դաստիարակչական նշանակության հարցը: Մամուկա Բարաթաշվիլին թերևս առաջինը օգտագործեց ժողովրդական երգի (վրացական և ռուսական) հանգն ու չափը, պարզ անմիջականությունը: Բեսիկին և Գուրամիշվիլին որոշակի կիրառել են Մ. Բարաթաշվիլու այս տեսությունը, հարկավ, ծա-

⁹ Վերջին հրատ. տե՛ս Գ. Մ. Իվանով, Մամուկա Բարաթաշվիլու «Ճաշնիկի» (Մոսկվա, 1950, էջ 125—144):

¹⁰ Թվարկում է 27 տեսակ, տաղաչափությամբ նրանք բաժանվում են 14 խմբի:

նոթ լինելով և վերջինիս բուն չափածո ստեղծագործություններին: Վրաց գրականագիտական մտքի առաջին տեսաբանի՝ Մամուկա Բարաթաշվիլու համար (մահ. XVIII դարի 60-ական թվականներին), իհարկե, դժվար կլիներ պատկերացնել, որ իր տեսությունը շարագրելուց (1731) մի քանի տարի հետո Սալաթ-Նովայի ու Բեսիկիի արվեստը նոր ուղիներ պիտի բացեր: Դժվար էր, որովհետև էր կարելի երևակայել, որ թուրքերեն ու պարսկերեն հրգվող ներբողական միտումներով օժտված աշուղական պոեզիան կարող էր վրացաբան դառնալ և վերածնել ճշմարիտ գրականության: Իր տեսությունները սահմանելիս նա հլնում էր վրացական դասական գրականության հնարավորություններից, բնականաբար, ուշադրություն չըդարձնելով XVIII դարի Թիֆլիսի արհեստավորական խաղերին՝ ժողովրդական ինքնատիպ կոլորիտով ու բովանդակությամբ:

Սալաթ-Նովան իր դարի ամենահեղինակավոր բանաստեղծներից էր, մանավանդ եթե նկատի առնենք այն ժամանակի Թիֆլիսի սոցիալական խավերի ու նրանց դադափարախոսության փոխհարաբերությունը: Ժամանակի խոշորագույն բանաստեղծները չէին կարող չճանաչել հին Թիֆլիսի բոլոր անկյուններում, արքունիքում թե զարաշխալիների քեֆերին հրգվող, առած ու ասացվածք դարձած խաղերի հեղինակին՝ Սալաթ-Նովային: Եվ հիրավի, XVIII դարի ամենատաղանդավոր բանաստեղծներից մեկը՝ Բեսիկին, բավական երկար ժամանակ կրում էր Սալաթ-Նովայի անհրեքի ազդեցությունը (նա XVIII դարի նշանավոր գործիչ և գրող Զաքարիա Գաբաշվիլու որդին է)¹¹: Բեսիկին (1759—1791) շատ բաներով է բախտակից Սալաթ-Նովային: Բանասերներից շատերը նրա բանաստեղծություններում հանդիպող «թագուհի Աննան» նույնացնում են Հերակլ II քրոջ, ոմանք՝ Աննա Օրբելիանիի հետ և այլն: Բոլոր դեպքերում Բեսիկիի ներշնչանքը ևս «Ան-

¹¹ Մահ. 1783 թվականին Գելաթում, տե՛ս Գ. Կեքելոժե, ֆառ. ԼՈՒՐ. ԵՍՏ., Ե. II, 1958, էջ 663:

նա» է, եթե հավատանք, որ այդպես էր նաև Սայաթ-Նովայի մոտ: Բեսիկին ևս վտարվեց Հերակլի պալատից (1777): Կ. Կեկելիձեի կարծիքով վտարողը ոչ թե Հերակլ II էր, այլ Անտոն Ա.-ն: Այս դիպվածը դուցե կարելի է նկատի առնել Սայաթ-Նովայի ընդհանրման պատճառները մեկնելիս, մանավանդ որ Անտոն Ա.-ին ծաղրող մի կալամբուր ունենք: Բեսիկին, բարերախտաբար, Թիֆլիսից վտարվեց միայն, մինչդեռ Սայաթ-Նովան «սև սքեմ» հագավ:

Ինչ խոսք, ազդեցություն ասելիս կենսագրական այս ընդհանրությունը նկատի չունենք¹²: Աղբյուրների վկայությամբ Բեսիկին արտակարգ նվազող է եղել և շատ լավ ձայն է ունեցել: Այս ունակություններն ու ծանոթությունը Սայաթ-Նովայի գրական ժառանգությանը Բեսիկինը դրդել են հետևել նրան, դրել աշուղական խաղեր, կիրառել Սայաթ-Նովայի խաղերին բնորոշ տաղաշափություն ու խաղատեսակներ. ա) Բայաթի, բ) Ղափիա, գ) Մուստազադ (իմա Մուստաֆազադ), դ) Թախմիս, ե) Մուխամբազ և զ) Թեջլիս: Կ. Կեկելիձեն ավստոսում է որ «Բեսիկին իր փայլուն տաղանդով չխնայեց մեր մատենագրության մեջ աշուղական պոեզիայի տրագիցիաները ուժեղացնելուն», որ «դիտավորյալ պարսից հանգով գրում ու երգում է աշուղական պոեզիայի մուխամբազներ, մուստազադներ, և բայաթիներ, որոնք բնորոշ չէին վրացական պոեզիային»¹³: Այստեղից հետևում է, որ ղգայի է եղել Սայաթ-Նովայի ազդեցությունը իր ժամանակակիցների վրա, տվյալ դեպքում՝ Բեսիկին, որովհետև նրանից առաջ վրացալեզու այսպիսի ոտանավորներ չկային: Սայաթ-Նովայի նմանողությամբ Բեսիկին ևս «պարսից հանգի վրացերեն խաղեր» էր գրում և մեծարվում ժամանակակիցների

12 Ոմանք այդպես են վարվում Ն. Բարաթաշվիլու և Խ. Արովյանի վերաբերմամբ. իրարից միանդամայն հեռու, անձանոթ ու այլախնդիր այս երկու մեծագույն հեղինակություններին աշխատում են «իրար ծանոթ դուրս բերել», բարեկամություն «ստեղծել». ճշմարիտ բարեկամությունը փաստերի անաչառ ու անկասխակալ մեկնությունն է:

13 Նշվ. աշխ., էջ 677:

կողմից: Բեսիկին հետևել է Սայաթ-Նովային, որովհետև բանաստեղծական արվեստի այս բնագավառը հար ու ներդաշնակ էր իր ժամանակի պահանջներին, իր գրական միջավայրի արգասիք էր և իր գաղափարականությանը ամենից ավելի դեմոկրատականն էր: Այս առումով չափազանց հետաքրքիր է բանաստեղծ Վախտանգ Օրբելիանիի (1812—1890) մի արտահայտությունը. «Ես չեմ սիրում մոխամբադի ոճը, — կինտոների ոճը, շուկայական ոճը»: Այստեղ որոշակի արհամարհանք կա կինտոների (իսկ կինտոները ժողովրդական պարզ ու կենսուրախ մի զանգված էին) ու շուկայականների հանդեպ (այս դեպքում նկատի է առնվում առօրյա, ժողովրդական երգը): Բայց այդ արհամարհանքը ամենից առաջ Սայաթ-Նովայի ու Բեսիկիի օգտին է, այդ մոխամբադների հեղինակների օգտին: Բանաստեղծությունը ամենից առաջ ժողովրդական պետք է լինի, ժողովրդից բխող, նրան վերադարձվող: Բեսիկիի բանաստեղծությունների մի նշանակալի մասը Սայաթ-Նովային է առնչակցվում ոչ միայն չափի ու ժանրի առումով, այլ նաև՝ ներքին բովանդակությամբ, ընդհանուր տրամադրությամբ: Բերենք մի երկու օրինակ.

Սայաթ-Նովա.

Էսօր իմ չարին տեսա բաղչի մեջն ման գալով,
Գեղինըն դարձարվեցավ իմ չարի օսկե նալով.
Բըլբուլի պես պտուտ կա վարժի վրա ձեն տալով,
Զուռուս կլավ խիլբըս դըլխես, սիրտս տխուր, աչկս լալով.
Հույս ունիմ իմ ստիգծողիմեն՝ միդ դուշմանն ըլի էս հալով:

Բեսիկի.

աճք՛, Բալբալու, ցարդես սիճքիտ մեծաճ նաճ,—
տալ Գարոբիտ ուտս, — տաճի մոլոյալ, քարս ճաճարճ,
ցեցեբիս Բալմի Մեցցեցանոս, Բարճոճի նաճ:
քոյոճի ցարճի ար միցիլեճս տաճիս ճեճիտա!¹⁴

[Վեր կաց, բլբուլ, վարդի սիրուն աղեկսանին աղեկսիր,—
Թե բարկանա՛ դո՛ւր անձդ, այգու դուր քեզ թաղիր,
Գուցե դիմ, այգի թողնի, դու նարդիդ տեսքը նայիր,
Կոկոս վարդը, (թե ամաչես)՝ չի ընդունի քեզ իր կամբով:]

¹⁴ Դեցնի Տալմաճ, 5, էջ 378:

შაკაპ-სილა.

*ზეხრთ ძაიჩე, ნიორ ღერასქი თიღ ღინჩამ.
 სღაღიამ ჩამ, იორიქ ზარო იღიღ ღინჩამ.
 შაკაპ-სილას ღიას¹⁵ ძიღ მან მთიღ ღინჩამ,
 ჰხრეხ ღერა იო თათ ღერან ღაღა მთიღ*

მესიქი.

მე ტკბილის გულით შემოგყურებ, შენ მემალეები—
 გინდა რომ მოვკვდე შეუყრელი, არ გებრალეები!
 რამდენის რიგით ცეცხლით დამწვი, მით მჭირს ძალები!
 შენსა მიჯნურსა შენი მოჰკლავს ცეცხლის ალები...
 ერთხელ აღირსე შენი ხილვა შენსა მზირებსა!¹⁵

*[ჩარქ სერთილ ღხღ ხმ ნაკიომ¹ ქაღინძიომ ხა ჩნაძანჩე,
 მღღიომ ხა იო ანახერ მანამ, ღილქ ღინჩანამ ღხღანჩე,
 ჭანჩი ანღამ ღრასქი აქიჩე² ილქ ღმანაფ ღი სერიღე,
 ჭი მანჯინღე საყანძიომ ჰ ღი ჩასქ ძაღაბ ღრასქი...
 ზსქ მქ ანღამ არძან არაო არღ-ღმძიქ, ასათიქანა:]*

მესიქიქი მით ღერესან ღანღიყიომ ხნღ აქნაქიასი არათა-
 ღაკათიქიონსხერი იო ღარბქაბღნხერი, იორიჩე ნამანასქინჩენ იო
 თარღერასქინჩერ ღანღიყიომ ხნ შაკაპ-სილასქი ძღაფხერენ
 ქათღერიომ:

შაკაპ-სილა

მესიქი

1. რომელ ერთის... რომელ ერთხელ.
(ძიღ მან...) (ღანჩი ანღამ)
2. საყვარლის ბაღში ჰქვა დამეჯარვა
(სხრღაღიო აქიღამ ქასქიო³
ღორღერქ)
3. კარი ღია მევგანა...
(ღხნე ქმაფა ღიღიღ ღაფ ჰ...)
4. როღის მობრძანდები, ღემო
ბატონო
(ღერ ღყაო თხანსიომ⁴ ქამ ღათიონ)
5. ინდის ხელ მწიფისგან ღქმი მოღა...
(ღხღღაფ ქაღაძიორიფ ღრამან⁵
ღყაო)

1. რამდენის რიგით...
(ღანჩი ანღამ)
2. სეღდის ბაღს შეველ...
(სხრღაო აქიღინ მათა)
3. თუ ნახო ვარდის კარნი
ღიანი...
(ქარღი ღინჩერქ ქს ღაფ
თხანსიო)
4. როღის იქნება შემომხედო...
(ღერ ღქინჩი ილღ ღარბანსი)
5. შენნი უწყალო ჰინდო
ლაშქარნი...
(ღხღღაფ ღორღი ოღაო)

ღ აქენ:

¹⁵ სხი, ჰქ 380:

Բեսիկիի „Րամբենի Դոցոտ“ («Քանի անգամ») արտա-
հայտության մեջ, ուշադիր լինելու դեպքում, կարելի է հայ-
կաբանության հնթաշեշտ որոնել՝ Սայաթ-Նովայի վերոբեր-
յալ դարձվածքի միջնորդավորմամբ։ Վրաց լեզվի համար այս
արտահայտությունը ոճաբանական քիչ արդարացում ունի,
մինչդեռ Սայաթ-Նովայի վկայված համազորը բացատրում է
այն։

Ուրիշ աշուղ-բանաստեղծներ կարելի է թվարկել, որոնք
կրել են Սայաթ-Նովայի ազդեցությունը։

Վրաց արքունիքի վերջին «սաղանդարը» Յարալի Շան-
շիաշվիլին էր։

Վրացական ձևագրերում պահպանվել են այս աշուղի
խաղերը (S—3723, էջ 220—21)։ Ուշագրավ է «Սայաթ-Նո-
վայի հանգով, Յարալու ասած» „սառտլաձաձ զաճաճ զաճաճ
ճաճաճաճաճ“ խաղը¹⁶, ուր անկասկած վկայված է Սայաթ-
Նովայի որոշակի ազդեցությունը՝ ինչպես չափի ու ժանրի,
այնպես էլ՝ թեմայի ու կատարման առումով։

Անկասկած է XVIII—XIX դարադլիսի աշուղներ Շամշի-
Մեկրոյի, Քիչիկ-Նովայի և Մաշաբեկայի երգերի նմանու-
թյունը Սայաթ-Նովայի խաղերին։

Վրացագետ Զաքարիա Ճիճինաձեն, օրինակ, Սայաթ-
Նովայի ազդեցությունը կրած աշուղներ է համարում Գարսե-
վան Դորղանովին, Մեկրուա Զանգիշվիլուն, Նիկողոս Ղարի-
բաշվիլուն, Հովհան Օքոաշվիլուն և այլոց¹⁷։ Այս ցուցակը
կարելի է ավելացնել, եթե լրիվ ուսումնասիրվեն XVIII—
XIX դարերի վրաց ձևագիր ժողովածուները։ Սայաթ-Նովայի
հետևորդներն են եղել նաև աշուղներ Բուդաղ-Օղլանը, Սեֆիլ-
Օղլանը, Լազաթ-Օղլանը, Գասպար Խոսրոեյը, մասամբ՝ Բե-
շարա Զարի-Օղլին, Միրզաջանը, Ուստա Սաֆարը և ուրիշ-
ներ։ Սայաթ-Նովան թերևս Անդրկովկասի միակ բանաստեղծն

¹⁶ Տե՛ս ձև. H 2310:

¹⁷ „Ճոճոճ“, 1878, № 119.

է, որ հետեւողների ու ազգւոյնների այսպիսի բանակ է ունեցել, անկախ նրանց ազգային պատկանելութիւնից:

Բեսիկիից հետո Սայաթ-Նովայի ազդեցութիւնը կրած վրաց խոշորագոյն բանաստեղծը Ալեքսանդր Ճալալաձեն է (1786—1846): Վրացագետները Ալ. Ճալալաձեի ստեղծագործութեան մեջ ձևի և բովանդակութեան երկւոյնն են տեսնում. նա օգտագործել է Սայաթ-Նովայի ու Բեսիկիի բանաստեղծական նվաճումները, զուգադրել այն ֆրանսիական ռոմանտիզմի ու «անհատապաշտութեան» հետ, մի տեսակ նոր որակ ստեղծել: Բնորոշը, սակայն, նրա համար արեւելյան քնարերգութիւնն է, Սայաթ-Նովայի ու Բեսիկիի սահմանած նորութիւններով: Արեւելյան պոեզիան Ճալալաձեի ստեղծագործութեամբ զարգացման նոր շրջան ապրեց:

Սայաթ-Նովայի ծառայութիւններից մեկն էլ, ինչպես արդեն նշվել է, անհատական քնարերգութեան զարգացումն է: Ալ. Ճալալաձեն ըստ արժանիւնի ժառանգեց Սայաթ-Նովայի ու Բեսիկիի վաստակը, չխուսափելով նոր ժամանակներիւմ ստեղծված երանգավորումից.

სიყვარულო, ძალსა შენსა ყოველი გრძნობს,—არსებს რაცა,
სჯულსა შენსა ყველა ერჩის: ბერი, ერი, მეფე, ყმაცა;
ხელმწიფე ხარ თვით მპყრობელი, ტახტი მზა გაქვს, ჰგებ საცა,
გულეები გყავს ქვეშევრდომად, ამას მეც ვგრძნობ და თვით სხვაცა...

[Անր քո ուძը ո՛վ չգիտի՝ ինչ որ կյանքում կա իրական,
Արեղան է քեզ հավատում, արքա, ծառա, աշխարհական,
Թագավոր ես դու ինքնակալ ու զա՛հ ունես ամենեւեմ՝
Հպատակ են սրտերը քեզ, ես այդ գիտեմ, գիտեն այնքան...18]

Արդարեւ նույն տրամադրութիւնն ու միտքն է արտահայտում նաեւ Սայաթ-Նովան, եթէ նրա «զոզալն» ու «յարը» ամփոփենք մի բառով՝ սեր.

18 Բանաստեղծութիւնը թարգմանված է հայերէն («Վրաց դրակ. ընտիր էջեր», էջ 112), բայց բովանդակ հետո է ընադրից. ըստ երեւութի՝ ռուսերէնի միջնորդավորմամբ է: Բնագրի անմիջական տեսքը պահելու համար նորից ենք թարգմանում:

Քու թարիփըն ծովի չափ դավթար կուլի.
Քու տեսնողըն մերաշ սարեսար կուլի.
Աջա՛բ ամեն մարթ վուր ուզի, յար կուլի.
Տխիտ կարոտ մեկը չէ՛ աշխար կուլի.
Ամբի տակեն դուս եկ արիվ, քու նազով:

կամ՝

Յարքս Հնդու Շահի իխտիար ունե.
Ամեն հուրմը գըլուխ բերող ճար ունե.
Բրուկ սինով անդին ակ ու քար ունե.
Սրբով, նիդով դուռը պահող ջար ունե...
Ո՛վ իս, Սալաթ-Նովա, մե շարքաշ իս դուն
(Թարգմ. Մ. Հասրաթյանի)

կամ՝

էշխըն վուր կա՛ հազար բարաթ հանդ ունե.
Ուշկ ու միտկըն կու քնեցնե՛ բանդ ունե.
Բըռնածըն չի թողնի՛ դալիմ շանդ ունե.—
էնդու համա՛ խան հիդ կեհամ, խան դու գամ:

Կարելի է այլ ընդհանրություններ էլ նշել:

Վերևում նշեցինք, որ Մամուկա Բարաթաշվիլին տեսականորեն սահմանել էր վրաց գրականության մեջ գոյություն ունեցող բանաստեղծական չափերը՝ 27 անուն, ըստ չափի՝ 14: Ալ. Ճավճավաձեն օգտագործեց, բացի ավանդականից, նաև Սալաթ-Նովայի, Բեսիկիի ու Դավիթ Գուրամիշվիլու չափական նորամուծությունները:

Ալ. Ճավճավաձեն հետևում է Սալաթ-Նովայի կիրառած չափին, թեև նրա բանաստեղծության տրամաբանական շեշտը և վանկակարգը այլ է: Տարբերությունը մասամբ Բեսիկիի ու Գուրամիշվիլու միջնորդավորման արդյունք է, իսկ հիմնականում՝ Ճավճավաձեի մուծած բարեփոխության:

Սալաթ-Նովայի ստեղծագործությանն առնչվող հաջորդ նշանավոր բանաստեղծը Գրիգոր Օրբելիանին է (1800—1883)¹⁹: Թեև պաշտոնով նույնիսկ փոխարքայության հա-

19 Վրացերենում, իրեն օրինաչափություն, նույն բառում հանդիպող երկու «բ»-երից երկրորդը «լ»-է դառնում, այստեղից էլ Գրիգոր > Գրիգու (համ. ՆՈՄԵՆՅՐՈ — սոմխուրի, բայց խճճՅՈՒՆ — քարթուլի < քարթուրի — վրացերեն):

սակ, բայց բնավորութեամբ այս ուրախ մարդը մինչև վերջ էլ պապական թիֆլիսի ու նրա ինքնատիպ գրականութեան լավագույն հրկրապագուն մնաց, ինքը ևս ստեղծեց նշանավոր մոխամբաղներ: Օրբելիանիին հուղարկավորելիս «ղարաշոխալիները» այսպիսի մակագրություն ունեցող պսակ էին տանում. «Դու ընկած եղբորդ ձեռ մեկնեցիր, բարձրացրիր»: Ժամանակին նրան «Երգի արքա» անվանեցին: Եվ ահա «երգի արքա» Գր. Օրբելիանին արտակարգ սիրով ու արժանավորությամբ է ժառանգում Սայաթ-Նովայի տրագիցիան: Նրա նմանողությամբ խաղեր է գրում: Բանաստեղծություններից մեկը ուղղակի կոչվում է «Սայաթ-Նովայի նմանողությամբ»²⁰, ուր իբրև բնաբան է բերվում մեծ երգչի նշանավոր խոսքերը.

„անա՛նա ճիւղ, Տիտցոյ տ ֆինա ջար,
 Եւոտ-ճոջա միջոյն, արջոյնա ջար“,
 [Այբբենը դիտեմ, խոսքով հաջող եմ
 Սայաթ-Նովա՝ Հարությունը ես եմ:]

Իսկ մի այլ բանաստեղծության բնաբանում նորից կարգում ենք

„Րոճիս մոծորժանդեծի, հիմո ծաճոնո,
 Դիքիքիքի ցաքիքալո փոնճաճաճա“,
 [Երբ ես գալու, դու իմ բատոն՝
 Ոտքիդ տակ փովեմ փխանդաղի պես:]

Զենք ստում, թի բանաստեղծի ընտրած յուրաքանչյուր բնաբան միայն ազդեցության արդյունք է: Բայց այստեղ իսկապես ազդեցության հետ դործ ունենք, մանավանդ որ հեղինակը մի այլ առիթով առկուռում է Շամշի-Մեկրոյի «Մուխամբաղ, ինչ քաղցր ձայն ես» խոսքերը, իսկ մոխամբաղը «քաղցր ձայնի» իրավունք ստացավ հենց Սայաթ-Նովայի ստեղծագործությամբ: Բերենք մի փոքրիկ հատված Գր. Օրբելիանիի մոխամբաղից՝ համոզվելու համար, որ Սայաթ-Նովայի ազդեցությունը տուրք է.

²⁰ Տե՛ս „Տալիսնո Տալիսնո“, 1875, էջ 158—58, զրված է Հավլաբարի «Կադարմալու», բանտարկության ժամանակ 1833 թ., համ. „Շոքաթի“, 1863, № 9, էջ 147—148:

„որთაჟალის ბაღში მნახე ვინა ვარ,
 დარდიმანდის ლხინში მნახე ვინა ვარ,
 ჯამით ტოლუმბაში მნახე ვინა ვარ;
 აბა მუშტი-კრივში მნახე ვინა ვარ.
 მაშინ შეგიყვარდე, ჰსთჳვა: ძვირფასი ხარ.
 გინდ მეძინოს, მაინც სულში მიზიხარ,
 თვალს ავახელ, ზედ წამწამზე მიზიხარ...“

[*ორქაწაღი აჯიომ თხა მს ილ ხმ სს,
 ზარქიმანღი რხჳომ თხა მს ილ ხმ სს,
 ზხნო ლხეონ მასილ თხა მს ილ ხმ სს,
 ჩიონფრამართ თაღი თხა მს ილ ხმ სს:
 ხმს სირხა «გილ ხმ ლაღი სს» ხნა ლასხა...
 მს რნაბ ხმ ზიღოს მს ლს გილ ნასთაბ,
 სკრე რაფხამ მარქიხნირქი სს ნასთაბ...»²¹*

Հմմ. Սայաթ-նովա.

*Ինչ զարբար իմ, ինչ ատլաս իմ, յիս ի՞նչ զար իմ, գի՞ղիս, աջար.
 Մանիշակի, վարթի կարոտ ի՞նչ զեփյուռ իմ, գի՞ղիս, աջար.
 Դիշեր-ցերեկ սաղը ձեռիս մե նոքար իմ, գի՞ղիս, աջար.
 Բա ի՞նչպիս է՝ դուն չիմացար. խեղաղար իմ, գի՞ղիս, աջար:*

*Դուն չասիս մե էս խիղճ սաղանդարն ո՞վ ա.
 Խոսկիս տերն իմ, հունարբս էլ գրբով ա.
 Արուբինն իմ, ինձ կոսին Սայաթ-նովա.
 Հենց բան կոսիմ, վուր ամբերում ձեն հանի:*

Այսպիսով, XVIII դարի և XIX դարի առաջին կեսի վերոհիշյալ վրաց մի քանի բանաստեղծները, բացի հայտնի ուսանհայտ աշուղներից, կրել են Սայաթ-նովայի խաղերի ազդեցությունը: Ինքնին հասկանալի է, որ միայն խոշոր բանաստեղծի երգերը, միայն միջավայրին ու իր ժամանակի ժողովրդական գաղափարներին հարազատ երգերը կարող էին այսպիսի տարածում ունենալ:

Զի կարելի ասել, մե XIX դարի առաջին կեսից հետո շեղան Սայաթ-նովայի ազդեցությունը կրող վրաց բանաստեղծ-

²¹ Թարգմ. Պ. Սևակի, տե՛ս «Վրաց գրակ. ընտիր էջեր», էջ 116, «տեսար ով հմ հս»-ը փոխարինում ենք «տես մե ով հմ հս»-ով՝ ինչպիս վրացերեն բնագրում է:

ներ: Ուշագրավ է, որ Անտ. Փուրցեակաձեն, իբրև բնաբան վկայակոչել է Սայաթ-Նովայի դեռևս անհայտ խաղի մի քանատողը.

լամիս արանին	[Գիշերվա թաղս
ռառնի ճամբար,	օթախում մնաց,
սրտմտի լառատ	համբուրի համը՝
տղեղնի ճամբար! ²²	Շուրթերիս մնաց:]

Մի որոշ շրջանում Սայաթ-Նովայի (այս դեպքում՝ հին Թիֆլիսի բառ ու բանի) ազդեցության կնիքն են կրել Խ. Գրիշաշվիլու բանաստեղծությունները, մանավանդ ստեղծագործության առաջին շրջանում: Թիֆլիսի հատ ու կենտ մնացած «ղարաշխակները» իրենց երգացանկում ունենին նաև մի երկու երգ Գրիշաշվիլու տեքստերով²³:

²² Տե՛ս «Երգեր» էջ 61, հմ. Գ Ր Օ Մ Ձ Վ Յ Ո Ւ, ՏՈՒՆՈՎՈՅՈՒՆ 1918, էջ 52: Առաջին տողի «արանին» բառը վերապահությամբ ենք «թաղ» թարգմանում, բացառիկ այն «թաղակ» է նշանակում: Կարելի է չկասկածել, որ Սայաթ-Նովայի վրացական խաղերի մի մասը դեռևս անհայտ է բանասիրությանը: Վերոբերյալ քանատողը այդ է վկայում:

²³ Մերոնազարդ բանաստեղծը հին Թիֆլիսով հետաքրքրվող իր հյուրերին այսօր էլ այդ երգերի ունկնդրմամբ է հիացնում, պատկերով համենի «Արղանի» բռնակը:

ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ԱՆՈՒՆՈՎ ՀԱՅՏՆԻ ԻՆՔ ԽԱՂԵՐԻ
ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՀԱՐՑԸ

(Սայաթ-Նովա-Ստեփանոս և Ստեփանոս Դերձակ-Մաջնուն)

Սայաթնովագիտության արդի վիճակում դեռևս կան վիճելի ու դիտական մանրազնին քննություն պահանջող հարցեր կամ հարցադրումներ: Դրանցից մեկը Սայաթ-Նովա-Ստեփանոսի և Ստեփանոս Դերձակ-Մաջնունի նույնանձնություն կամ տարբեր հեղինակներ լինելու հարցն է:

1930 թվականին Թբիլիսիում լույս տեսան Սայաթ-Նովային վերաբերող երկու մենագրություններ. Լ. Մեխիբսիթ-Բեկի «Սայաթ-Նովա» քննական-կենսագրական ակնարկը¹ և Գ. Լեոնիձեի «Երգիչ Սայաթ-Նովա» կենսագրական ակնարկը²: Մենագրությունները դրված են միաժամանակ, բայց իրարից անկախ³: Սայաթնովագիտության մեջ առաջին անգամ Ստեփանոս Դերձակի և Սայաթ-Նովայի նույնանձնության կամ տարբեր հեղինակներ լինելու հարցադրում կատարվեց: Լ. Մեխիբսիթ-Բեկը առաջինը արտահայտվեց հօգուտ նույնանձնության՝ աշխատության հավելվածում հրապարակելով մինչ

¹ Լ. Մեխիբսիթ-Բեկ, Սայաթնովա (գրական-բիոգրաֆիկական ուսումնասիրություն), Կարտուլի Միություն, 1930.

² Գ. Լեոնիձե, Մեջնունի Սայաթնովա (բիոգրաֆիկական ուսումնասիրություն), 1930 թ. հրատ. ժողովրդական, 1949, էջ 262—303: Վկայակցում ենք վերջին հրատարակությանը:

³ Իրար չեն վկայակցում:

նով հայտնի երկու խաղը Սայաթ-Նովայինն է, ապա ստիպված ենք հետևողական լինել և Սայաթ-Նովային վերագրել Դերձակի մյուս յոթ խաղերը, ուրեմն՝ նույնացնել Սայաթ-Նովային և Ստեփանոս Դերձակին: Այսպիսին է հարցը ըստ էության⁷:

Մատենադարանի № 4270 ձեռագրի հիշատակարանների (էջ 1ա, 37բ, 100բ, 170բ, 276բ) ուսումնասիրությամբ Սայաթ-Նովայի քահանա ձեռնադրվելուց հետո տեր Ստեփանոս կոչվելը այլևս անառարկելի է: Հիշատակարաններից մեկը ուղղակի ասում է.

«Թուին Հայոց ՌՄԺՆ (1215+551=1766)... Գրեցաւ ի Կախոյ Քարվանսարէն. ով բնթերցող, յիշեալ զգծող գրոյս [զ]մեղապարտ Ստեփանոս քահանայս, որ Սահագ Նովայ կոչեն և [զ]հայրն իմ մահտեսի Կարապետն և [զ]մայր[ն] իմ Սարբայ և դուք յեշեալ (resp: յիշեալ) լինիք յառաջի Աստուծոյ» (էջ 276բ):

Ուրեմն՝ Արուսին (resp: Հարություն)—Սայաթ-Նովա-Ստեփանոս⁸: Մի հիշատակարանում (էջ 170բ) Ստեփանոսին հարադիր է «թլիսցի<թիլսցի resp: թիլիսացի» վերդիրը: Կասկած չկա, որ «ի Կախոյ Քարվանսարէն» գրչագրող Ստեփանոս թիլիսացի քահանան նույն Սայաթ-Նովան է⁹: Այժմ

⁷ Հմմ. Լ. Յեղոթեցո-ձեցո, անդ, էջ 94:

⁸ Սահագ ձեռ, ինքնագիր լինելով հանդերձ, պետք է ուղղել՝ Սայաթ: Նախ՝ այսպես է գրված բոլոր բանաստեղծություններում (վրացերենում երբեմն՝ Տաժճճճ, Տաժճճճ և այլն, բայց միշտ „Տճճճճ — «թ»), այդ թվում նաև նշանավոր դավթարում, գրված 1765 թվականին և ապա՝ նույնի № 4270 ձեռագրի այլ հիշատակարանում ունենք «Սայիադնով» (տես էջ 37բ), որ նույնպես ինքնագիր է: Առհասարակ Սայաթ-Նովայի ինքնագիր հիշատակարանները խիստ հակասական ուղղագրություն ունեն (Հմմ. Ստեփանոս) Ստեփանոս, Սարբայ||Սառայ և այլն):

⁹ Հայոց եկեղեցին, ի տարբերություն երկաբնակ և կաթոլիկ եկեղեցիների, արեղա կամ վարդապետ ձեռնագրելիս չի փոխում օձվողի անունը, եթե վերջինս քահանայություն ընդունելիս արդեն փոխել է իր աշխարհական անունը:

հետաքրքիր է անդրադառնալ Սայաթ-Նովայի դավթարի երկու վրացերեն հիշատակագրություններին (էջ 24, 84), որոնք, որքանով մեղ հայտնի է, դեռևս հայերեն թարգմանված ու ուսումնասիրված չեն: Ահա նրանք.

ա) Ք. Եղեթ[ա] լմերտմա Եր իտեղանա շաւիդոբիտ մոլիւնոս, մե յէս զաւտարի ճամբիոտնոս մե (1), ամիսի ածրի ա՛ր զարհէս, զա հիմի տաւի միա՛ն ցմսախորոս.

Երանի աստլած Տեր-Ստեփանի խաղաղությամբ վերադարձնի (բառացի՝ բերի), [որ] այս դավթարը ինձ կարգալ տա, արա (դավթարի) իմաստն [անկատար] չմնա և իմ գլուխը նրան ծառայի:

բ) Ք. Եղեթ[ա] լմերտմա շաւիդոբիտ մոլիւնոս, մե յէս ճիւղն ճամբիոտնոս տաւի շաւիլեմիս սաղլեղթեղոտ, զա հիմի ածրի ա՛ր զարհէս, զա հիմի լոլեղիլ տաւի միա՛ն ցմսախորոս, ամին.¹⁰

Երանի Տեր-Ստեփանը խաղաղությամբ գա, ինձ [համար] կարգա այս գիրքը՝ ի ողջութիւն իր որդոց, և իմ նպատակը (բառացի՝ միտքը) [անկատար] չմնա, և ի մեղավոր գլուխը նրան ծառայի:

Հիշատակագրության Տեր-Ստեփանը (հայ՝ Ստեփանոս) նույն Սայաթ-Նովան է, որովհետև.

ա) Հիշատակագրողը «դավթարի» կամ «գրքի» (իմաստով՝ ժողովածուի) հեղինակի գալու է երանի ասում, իսկ դավթարը Սայաթ-Նովայի ժողովածուն է՝ հայերեն և աղբրեջաներեն խաղերի (հայերենը՝ վրացատառ, աղբրեջաներենը՝ հայատառ):

բ) Մատենադարանի № 4270 ձեռագրի վերոնշյալ հիշատակարաններից Տեր-Ստեփանոսի և Սայաթ-Նովայի նույն տնձնավորութիւն լինելը վաղուց ընդունված ճշմարտութիւն է:

Իսկ ե՞րբ է գրվել այս հիշատակագրութիւնը: Ամենայն հավանականությամբ 1768—1770 թվականների միջև, որովհետև.

ա) Հովհան Պենտեկաշվիլին (դավթարում՝ Պենտեկանց) դավթարի գրչագրումն ավարտել է 1765 թվականին, իսկ հիշատակագրողի ձեռագիրը նկատելի տարբերվում է դավթա-

¹⁰ Համ. Եղեթից - Եղեթ, նշվ. աշխ., էջ 88-89,

րի գրչությունից: Ուրեմն, գրված է դավթարը կազմելուց հետո այլ անձնավորության կողմից¹¹: Սայաթ-Նովան, ինչպես հայտնի է, արեղա կարող էր ձեռնագրելել կնոջ մահից հետո (1768), ընդունված է ասել 70-ական թվականներին: Իսկ հիշատակագրողը դեռ հույս ունի, որ Սայաթ-Նովան կվերադառնա, այսինքն՝ կթողնի բահանայությունն ու իր դավթարով (իմա աշուղությամբ) կղբաղվի: Այսպիսի հույս կարող էր լինել միայն արեղա ձեռնագրվելուց առաջ, ճիշտ այն շրջանում, երբ Սայաթ-Նովան ինքն էլ վերադառնալու ակնկալություն ուներ (հմմ. «Արդար դատե, չե որ թաղավոր ես գու» խաղը):

բ) Երկրորդ հիշատակագրությունում որոշակի ասված է. «ի ողջություն իր որդոց»: Մեր կարծիքով այստեղ նկատի է առնված կնոջ մահից հետո Սայաթ-Նովայի բնտանեկան վիճակը, մահավանդ որ, մասնագետների հաշվումներով, դեռ անչափահաս երեխաներ ուներ:

Եթե մեր նկատառումները թյուր չեն, ապա կարելի է եղբայրացնել, որ Կախո Քարվանսարայից վերադառնալու հույսը բավական ամուր է եղել Սայաթ-Նովային ճանաչող շրջաններում: Սա արդեն կենսագրական կարևոր տեղեկություն է:

Թե ով է հիշատակագրողը՝ չգիտենք: «Ինձ կարդալ տա», «Ինձ համար կարդա», «Իմ գլուխը նրան ծառայի», «Իմ նըպատակն անկատար չմնա» արտահայտությունները հուշում են, որ գրողը Սայաթ-Նովայի արվեստի երկրպագուն է և, որ գլխավորն է, գուցե նրա երաժշտական խմբակիցը: Պարզ է նաև, որ այս անձանոթ երկրպագուն հայ է. գրում է ՅՈՕԾՅՈՆ ՎԻՍ. ՅՈՕԿՅՈՆ (Կ և Ը հնչյունների տարբերությունը հա-

11 Պենտեկաշվիլին Քարվելի ու Կախի թաղավորի ատենադպիրն էր, հայաղղի: Նա է «Աղուխագրբի» հայերենից վրացերեն թարգմանողը, տես Թր. Չևո. ինստ. A—1786 (ինքնագիրը), իսկ նրա գրած հրովարտականքն ու իրեն վերաբերող նյութերը տես Չևո. ինստ. Hd—4854 Վրաստանի կենտ. պատմ. արխիվ ֆ. 1448, փաստ. № 4969, 974, 1010, 5645, ֆ. 226, փաստ. 5728:

4. **Ստեփան վարդապետ**, հիշատակված է **Մատենադարանի № 7174 ձեռագրի հիշատակագրության մեջ** (էջ 213բ) «...Հոգիադարդ և հոգևոր հայրս իմու աստվածաբան և քաջ քարող **Ստեփան վարդապետին**»¹⁶: **Ջեռագիրը** բովանդակությամբ հայ-վրացերեն բառարան է, հետևաբար այս **Ստեփանը** նույնպես առնչվում է վրաց միջավայրի հետ (հիշատակագրողը ձեռագրի ընդօրինակողը կամ հեղինակն է):

5. **Տեր-Ստեփան, Կ. Կեկելիձեի անվան Ջեռագրերի ինստիտուտի (Թբիլիսի) հայկական հատկաթուղի № 22 ձեռագրի վրացերեն հիշատակագրություններից մեկում** կարդում ենք.

Քորոնիզոնս շըծ(=264) ռաՅ
Միցեալեթընի առահնըրժի ըստ
զարտաթընիս ալեթընլոթա ղն
ճանաթոնի ղն Քըրթընի Տընլեթն
լո, ջըթա ղմիս Քըթմոտ ընթընլա
ժալթընա ժը: Շըր-Տըթընան ժոթ-
ժալա.

ՐաՅ Տըթնըրի ճըթընի ղն Տըթն-
լո Տըթնըր ժալթն, ղմիս Քըթմոտ
ժիլթընա ժա Տալաթընի Տըթնանթ.

Քրոնիկոնի 264 (=1796) ինձ՝
Տեր-Ստեփանիս, հանձնարարվեց հաշ-
վելու հանգուցյալ առաջնորդ Դավիթ
վարդապետի (իմա՝ ս. Դեղդեկեղե-
ցու) գույքը, հանդերձանքը, պղծա-
մանները, ամենը ստորև նկարագըր-
ված են:

Հայոց ինչ զրբեր ու զրբույկներ ու
ունեն (պետք է լինի՝ կա—Պ. Մ.)
ստորև եմ գրանցել, և պահեցինք տա-
նարում:

Այս Ստեփանը ևս Թիֆլիսցի է: Վրացերենի «առաջնորդ», «վարդապետ», «Դիբերի» և այլ բառեր, որ նույնությամբ են պահված, կրում են Թիֆլիսի հայոց բարբառին հատուկ հըն-

«Մաշտոց»¹⁷) այլ՝ «սևույթ, անիծյալ, ոչ բարով», որովհետև՝ «որոյ
աղագաւ ոչ կարացաք շուտով զգլոյս թափել ի վշտալի հոգոյ...» (Դիան...
հ. 9, էջ 83):

16 Պ. Մ ու ը ռ ա դ չ ա ն, Մի էջ հայ-վրացական բառարանագրությունից,
«Բանբեր Մատենադարանի», 1960, № 5, էջ 325:

Վրացական աղբյուրներում նշվող «Ստեփան» ձևը հյ. նույն Ստեփա-
նոսն է: Սովորաբար հունական «Տ» վերջավորություն ունեցող անձնա-
նունները վրացերեն են փոխադրվում կամ նշված վերջավորության օտար-
մամբ, կամ փոխարինվում «ց»-ով (ստեթանց): «Քարտուկի լեռնաշղթա»-ում
կան մի հրկու բացառություններ, իսկ «Տ»-ը պահպանվել է՝ «Տ»
տառադարձում են «Շ»-ով (համ. Դալոյ, Նիկոլոյ, Կաթիլիկոյ):

շյունափոխություն, մանավանդ «առաջնորդ»-ը (նաև՝ մաշ-տուցի, նարիկի, միկնիչ):

Մեր կարծիքով սա ևս Սալյաթ-Նովա-Ստեփանոսը չէ, որովհետև՝

ա. Սալյաթ-Նովան իրեն այլևս Տեր-Ստեփան չէր կոչի, վաղուց արդեն աբեղա էր ձեռնադրվել, իսկ ինստանական թվականներին արդեն վարդապետ էր, ինչպես վկայում է վրաց Հովհան Աբքայազնը¹⁷: Նվե դուքազորողը Սալյաթ-Նովան լիներ, ապա Տեր-Ստեփանի փոխարեն կունենայինք Ստեփան[ոս] վարդապետ:

բ. Դեռևս վերջնականապես ապացուցված չէ, որ Սալյաթ-Նովան 1795 թվականի ադետից հետո կենդանի է եղել: Գույքագրումը հասարակ բան է և բարձրաստիճան հոգևորականի հանձնարարելու անհրաժեշտություն հաղիվ թե լիներ:

գ. Անկարելի է, որ 20—25 տարի Հաղպատի նշանավոր վանքում ծառայելուց հետո Սալյաթ-Նովան վերջնականապես չհմտանար գրաբարի իմացությունը և գույքագրելիս վրացերենի ալֆաբետի ազդեցություն նկատվեր. «Մաշտուցի» (Մաշտուց), «Նարիկի» (Նարեկ), «Մաթևոզ Միկնիչի» (Մաթևոս Մեկնիչ), «Իգնիկ» (Նդնիկ), «Արարչութիանցի Իվախի» (Արարչություն Նվալի), «Բոսարանի» (Զբոսարան), «Պարակլիսի» (Աստվածադերս), «Տոնացուցի» (Տոնացույց) և այլն:

դ. «Ջեռագիր շարակնոց»-ը ցուցակագրելիս ավելացնում է. «Շըր օրօթյեղաստան օրօթ» («Տեր-Առաքելի մոտ է»): Պարզ երևում է, որ գույքագրողը լավ ծանոթ է Թիֆլիսի հայ հոգևորականներին, ճանաչում է քահանա Տեր-Առաքելին: Իսկ 20—25 տարի Հաղպատում գտնվող Սալյաթ-Նովան հաղիվ առիթ ունենար մոտիկից ճանաչելու: Չպիտի մոռանալ, որ Սալյաթ-Նովայի մզմունքները ճանաչող Հաղպատի հոգևորականները հաղիվ թե թույլ տային նրան հաճախակի երթևեկ ունենալ Թիֆլիս:

ե. Այս Տեր-Ստեփանը, մեր կարծիքով, «Բերդի փոքր ժամի» 1781 թվականի արձանագրության մեջ հիշատակված

¹⁷ «Ջալմաստ» , հ. I, 1936, էջ 226—227:

Տեր-Ստեփանն է, մանավանդ որ, ինչպես կարելի է կռահել արձանագրությունից, մոտիկից է ճանաչել հանգուցյալ առաջնորդին՝ Դավիթ եպիսկոպոսին։ Իբրև այդպիսի մարդու դուքսագրումը կարող էին նրան հանձնարարել։ Արձանագրությունն այս է.

«Շնորհիւն աստուծոյ նորոգեցաւ սուրբ եկեղեցիս իբր ի հրամանէ ի ժամանակս Դուկաս կաթողիկոսին եւ Հաղպատու առաջնորդ Դավիթ եպիսկոպոսին եւ Հերակլ արքային վրաց եւ Դավիթ սարգարին, արդեամբ[ք] եւ աշխատութեամբ տեր Օհան քահանային, կողակից նաթէլին, եւ իմ եղբայր տէր Ստեփանին, կողակից Մարիամին, զանձապետ Դանիէլին, կողակից Խանփէրուն, զոնապան Փարսաղանին, կողակից Շուշա[յ]ին, սպասաւոր Աղլզին, թվին ՌՄԼ (=1230=1781)»։

6. Տեր Ստեփան, հիշատակված է 1784 թվականի վրացերեն լեզվով գրված մի վավերագրում¹⁸։ Հուլիսի է. Գորու շրջակայքում նաև՝ Սամծերիս դոմ, Քարէլ եւ Խվեցուրեթ գյուղերում, վեճ է ունեցել Տեր-Սամվելի հետ՝ Ռուիսի վիճակի պատկանելության շուրջը։ Ինքնին հասկանալի է, որ այս Ստեփանը եւս այլ անձնավորություն է։

7. Տեր-Ստեփան, հիշատակված է 1773 թվականի հայերեն մի վավերագրում¹⁹։ Բերում ենք ինքնագիր վավերագրի կենսագրական հետաքրքրություն ներկայացնող մասը.

«Արդ եւ իմ յուսեալ զաւագագոյն քահանայիցն եւ յայնց պարտուորաց եւ ես մի եմ նուստ ծառայ սբ Աթոռոյս տեառն իմոյ [Սիմէոն սրբազան կաթողիկոսին] Ստեփան քահանայս, որ եմ ի թեմէ Հախպատու եւ միաբան նորաշենու սբ եկեղեցւոյն, որ զայս ձեռագիրս յատուկ իմոյ բերանոյ գրեալ եւ կնքեալ է իմ քնկերակից երիցանցն եւ կնքեցուցեալ ետու վեհափառ տեառն իմոյ զՍիմէոն կաթողիկոսին եւ ուխտեցի, զի զայն ամեն, զորս գրեալք կան ի հասարակ մեք ձեռագրոջս, զոր եւ ես կնքեալ եմ, յօժարութեամբ պահեցից եւ կատարեցից.

¹⁸ Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. № 5, վավ. № 60:

¹⁹ Նույն տեղ, թղթ. № 4, վավ. № 41:

իսկ թե շեղիցէմ ես յայն կանոնաց, ապա որպէս հասարակ ձեռագրողն գրեալ է՝ յիսուն թուման տուգանս Արքայի տաց և ի սրբազան կաթողիկոսէն ևս բանադրեցայց ըստ արժանոյս: Այլև որովհետեւ Հախապատու թէմի քահանայից էի ես՝ վասն որոյ յատկապէս զայս ևս ուխտեցի եւ պատմեցի զայս տեառն իմ կաթողիկոսին, զի թէ Սանահնու թէմի ժողովուրդ, կամ այլ վիճակաց եկամուտ ժողովուրդ՝ եւ ոչ հովեցից և ոչ արարից ինձ ծուխ որպէսզի Հախապատու ժողովուրդ լինել չհամարիցին այն պատճառաւ և թէ յանդգնեցայց առնել զայս նախ հոգէւորապէս շնչովս ընկալայց յԱ-յ և իւրաքանչիւր տանց-տանց ի դիւանն Արքային տաս-տասն թուման դրամբս...»:

Այս Ստեփանի առնչությունը ևս վիճելի է, քանի՜ դեռ լրացուցիչ այլ աղբյուրներ չունենք: Գրչությունը խստիվ տարբերվում է Սայաթ-Նովայի ինքնագրից: Բայց մի երկու հանգամանք կարծեք մոտեցնում են Սայաթ-Նովային.

ա) Նույն Հաղպատի թեմին պատկանելը և, հավանաբար, այնտեղից ուղարկված լինելը Թիֆլիս:

բ) Անձնական կնիքը թվագրված է. 1216 (=1767), իսկ գրանից մի տարի առաջ Սայաթ-Նովան իրոք քահանա էր:

գ) Նորաշենի եկեղեցում հովվելը բավական մերձ է Սկանդար-Նովայի վկայած այն ավանդությանը, թե Սայաթ-Նովան «ունիւր մէ սրտով սիրած աղջիկ. Նորաշենի թաղումք կենում է էլի, ...անումով Տալիթայ»²⁰: Եթե ընդունենք, որ ուս նույն Սայաթ-Նովան է, ապա պիտի եզրակացնենք, որ վերջինս նորից Թիֆլիս է եկել՝ «մեր քաղաք», ապա՝ նորից կանչվել Հաղպատ ու նոր արեւա կամ վարդապետ ձեռնադրվել: Բայց քանի դեռ ուրիշ աղբյուրներ չունենք, վերա-

²⁰ «Սայաթ-Նովայի շուրջը», «Հովիտ», 1913, № 15, էջ 231: Նորաշենի (վր. Ախալշենի) եկեղեցու նկարագրությունը տրված է Անանուն հնագետի 1837 թվականին գրած Տփղիսի և Սոմխիթի հուսկությունների նկարագրությունը՝ աշխատության մեջ: Հյ. թրգմ. տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները..., հատ. Գ, էջ 266, 270:

պահում ենք մեր եզրակացությունը և նոր վկայությունների լրացմանը թողնում:

8. Տեր Ստեփան, հիշատակված է վրացական մի փաստաթղթի (Վր. կենտ. պատմ. արխիվ, ֆ. 226, № 2987) հավելագրության մեջ (քրոնիկ. 450 թ.=1762 թ.) «Ես սուրբ նշանի տեր Ստեփանն ասեմ այս բանքս, վկայեմ»: Որեւէ հիմք չունենք այս Ստեփանին Սալաթ-Նովայի հետ նույնացնելու:

9. Տեր-Ստեփան, ֆեթխայինի սարկավազ, հիշված է Վրաստանի Զեռ. ինստ. Hd—13073 վավերագրում, հայերեն ստորագրությամբ «Տեր Ստեփան, 1798 թ.»: Սալաթ-Նովան լինել չէր կարող:

Այսպիսով, վերոհիշյալ ինն Ստեփան-Ստեփանոսներից ութը Սալաթ-Նովան չեն, իսկ Մատենադարանի № 7174 ձեռագրի «Ստեփան վարդապետի» մասին ոչինչ ասել չենք կարող, որովհետեւ ձեռագրի զրչության ստույգ ժամանակն ու տեղը դեռ հայտնի չէ:

Մինչև Սալաթ-Նովա-Ստեփանոսի և Ստեփանոս Դերձակի նույնանմանության հարցի քննությունը, անհրաժեշտ է անդրադառնալ Սալաթ-Նովայի «արհեստավոր-դերձակ» լինելու տեսությանը: Լ. Մելիքսեթ-Բեկը մերժում է Գ. Ախվերդյանի վկայությունը Սալաթ-Նովայի ջուհակության մասին և նոր մասնագիտություն վերագրում՝ դերձակություն: Այժմ տեսենք, թե ինչպես է այդ փաստարկվում:

Ադրբեջաներեն մի խաղում Սալաթ-Նովան ասում է. «Օ՛ դորթ իլում թամամ օլդի,—ուստամա յեթուրդում խալաթ» (Տամշորս տարիս լրացավ,—վարպետին մատուցեցի խալաթ): Լ. Մելիքսեթ-Բեկը այստեղ «խալաթի» տակ ուզում է «դերձակություն» տեսնել, մինչդեռ Թիֆլիսի համբարների պատմությունից շատ լավ հայտնի է, որ «при посвящении, всякий ученик обязан сделать учителю своему подарок, называемый у них х а л а т. В то время, когда в амкаре учились мастерству дети достаточных мокалалаков, то

последние, при посвящении их, дарили учителю шаль или сукно на платье, ценою 30 и 40 рублей серебра»²¹.

Երկրորդ փաստարկումն այն է, որ Սայաթ-Նովայի «ի Կախոյ Քարավանսարէն» ընդօրինակած ձեռագիրը մի ժամանակ թավրիզաբնակ դերձակ Սողոմոն Մելիք-Աբրահամյանի մոտ է գտնվել, ուրեմն՝ «Դերձակների շրջան է անցել»²²:

Երրորդ հիմնավորումը վերաբերում է «ցանա մը մնոցո ցոյց» («Հենց իմացար սոված էի...») խաղի երրորդ տան 3—4 տողերի մեկնությունը.

Մտռոն յճցնոն ցաճոն ցոճ, Մըն մաճանձոն ծաճոճո,
Նաճաճոն տասո աճա մաճցն, Նամոնաճոն Մամոցցո!

[բառացի՝ Հեռու երկրի վաճառական եմ, դու՛ բազար ես Մարանդի,
Հարբարի զին չունեմ—խամ առնելու համար եկա]

Այստեղից հետևություն է արվում, թե «բազադ» Սայաթ-Նովան «սերտորեն կապված է դերձակների հետ»²³: Բայց խաղի բովանդակությունն այդ բնավ չի թելադրում: Սայաթ-Նովայի փոխաբերած-պատկերավոր միտքն այս է. «ինչպես որ վաճառականները ձգտում են Մարանդի բազար գնալ, այնպես էլ ես՝ ի քեզ, բայց քեզ արժանանալու հնար չունեմ, ինչպես որ Մարանդ գնացած փող չունեցող վաճառականը՝ զարբարի»:

Հաջորդ վկայությունը Սայաթ-Նովայի խաղերում հանդիպող «փարչա», «քիշմիր», «զար», «զարբաբ», «ատլաս», «քիրմանշալ» և այլ բառերն են՝ «կտորեղենի քաջագիտակ է»²⁴: Հարգելի դիտականը մոռանում է, որ նշված բառերը հիմնականում ածականաբար են գործածված, այսինքն՝ համեմատություններ ու պատկերավոր արտահայտություններ են: Նրանց մեծ մասը XVIII դարի աշուղների կողմից կրկրվող բառեր են, վարպետորեն օգտագործված Սայաթ-Նովայի մոտ:

²¹ Ю. Ахвердов, Тифлисские амкары, Тифлис, 1883, стр. 21.

²² Նշվ. աշխ., էջ 39:

²³ Անդ:

²⁴ Անդ:

է, մշուար՝ թարգմանված թուրքերենից» (էջ 49): Ինքնին հասկանալի է, որ ձեռագրի կազմողը կամ գրիչը աշուղական միջավայրին ծանոթ մարդ է: Նա կասկածում է, որ Ստեփանոս Դերձակի «մուխամբալը» Պաճուայինն է. (հավանաբար Պաճուա անունը ևս շփոթված է XVIII դարում հայտնի սրախոս և Հերասիմի մտերիմ Ճաբուայի հետ, տես ձեռ. H—2130, էջ 24r—25v, 130r—132v), իսկ նրան Սայաթ-Նովայի հետ նույնացնելու ակնարկ անգամ չկա: Եթե նա այդպիսի կասկած ունենար, ապա կնշեր անշուշտ, որովհետև Սայաթ-Նովան շատ ավելի հանրահայտ աշուղ էր և քաջածանոթ:

Այլ պատկեր է S—1543 ձեռագրում: Սայաթ-Նովայի խաղերից հետո ղեկավարված են «Պաճուա Ստեփանի ասած» խաղերը (էջ 37): Այստեղ որոշակի ասված է, որ Ստեփան(ոս) Դերձակն ու Պաճուան նույն աշուղն է: Մեր նպատակը Պաճուայի կամ Ստեփանոսի նույնանձնությունը հավաստելը կամ գրական ժառանգությունը գնահատելը չէ, այլ միայն պարզել Սայաթ-Նովայի հետ ունեցած նրա աղերսը: Երկրորդ ձեռագրում ևս հիշյալ աշուղը ոչ մի առնչություն չունի Սայաթ-Նովայի հետ: Ավելին. այս Ստեփանոսը դբաղվել է և թարգմանությունամբ: S—3686 ձեռագրում որոշակի ասված է. «Յոսոյց Եղեղանցեան տարցմնող, ոճրցոյմ Եանոս Եանոսի» (Նույն Ստեփանոսի կողմից թարգմանված, Իբրահիմ խանի բրոշ ասած խաղ)²⁷: Ինչպես տեսանք, նախորդ խորագրում ևս շեշտվում է «թուրքերենից թարգմանված» լինելը: Ուրեմն Ստեփանոս ղերձակը կամ Պաճուան ստեղծագործել է վրացերեն, թարգմանել՝ թուրքերենից: Նշվող ծանոթագրումներից ոչ մեկը Սայաթ-Նովային չի առնչվում: Ընդհակառակը, երկու գրիչների (թե կազմողների) համար էլ նրանք (Սայաթ-Նովան ու Ստեփանոս Դերձակ-Պաճուան) տարբեր հեղինակներ են:

27 Ձեռ. S—3686, էջ 60: Իբրահիմ խանի (1763—1805) բրոշ լինելությունը մեզ չհաջողվեց պարզել:

1. Մեկիքսեթ-Բեկը «թուրքերենից թարգմանված» ծանոթագրումը հակված է Սալաթ-Նովային վերագրել և դրանով իսկ՝ հավաստել վերջինիս նույնանձնությունը Դերձակի հետ։ Բայց պատճառաբանությունը նորից թվացական է։ Սալաթ-Նովան, ինչպես ապացուցել են Գ. Ասատուրը և Գ. Լեոնիձեն, դեսպանական ծառայություն չի վարել և այդ թյուրիմացությունն սլաւոնաւը նրա խաղերի բանաստեղծական բուն տեքստից կտրված մեկնությունն է, որ, ցավոք, կատարվում է նաև Լ. Մեկիքսեթ-Բեկի գրքում²⁸։ Իբրև թե Սալաթ-Նովան «կասկ է հաստատել Ղարաբաղի խանության հետ, որպես Անդրկովկասում խալիլայի արտագրության հիմնական տեղի»²⁹։ Սալաթ-Նովայի խաղերը կարող էին ծանոթ լինել Ղարաբաղի հայ ու ադրբեջանցի բնակիչներին, բայց վերոնշյալ հատվածի աղբյուրն ուրիշ է. այն սերում է Սալաթ-Նովայի «բաղադություն» տեսությունից։ Ուրեմն մի սխալի վրա խորսխվում է երկրորդի կովանը։ Սալաթ-Նովան այստեղ արդեն «գորգավաճառ» է հայտարարվում՝ Իբրահիմ խանի քրոջ բանաստեղծության թարգմանության նրան վերագրելու միտումով։ Մինչդեռ ձեռագրական ծանոթագրություններում պարզիպարզո ասվում է, որ թարգմանել է Ստեփանոս Դերձակը։

Սալաթ-Նովային և Դերձակին նույնացնելու հաջորդ կովանը մասնագիտությունն է՝ դերձակությունը։ Ստեփանոսի դերձակ լինելը (կամ իբրև վերդիր կրելը) հաստատվում է նշված ձեռագրերի վկայությամբ, իսկ Սալաթ-Նովային մասնագիտությամբ «բաղադ» կամ «դերձակ» համարելը, ինչպես տեսանք, պարզապես սխալ է։ Ուստի այս կետը կսպառնա համարում։

«Սալաթ-Նովայի և Ստեփանոս դերձակի նույնանձնությունը որոշակի հիմնավորվում է հատկապես տեքստաբանական նյութերի համեմատությամբ»,— գրում է Լ. Մեկիքսեթ-

²⁸ Գլուխ 20։

²⁹ Անդ, էջ 97։

դ) Ստեփանոսի մոտ կան սիրուհուն ուղղված այնպիսի արտահայտություններ, որոնք զուրկ են Սայաթ-Նովայի խաղերին հատուկ բանաստեղծական վեհությունից. «Պետք է ինձ պահես՝ լավ լինեմ թե վատ», «Դու ինձ պտտացնում ես՝ ինչպես որ շարխին», «Եթե ուրիշին էլ ես այդպես նազ ծախում՝ լավիկն ես դու», «Ուրիշը մի աբասի կծախսի, ինքը՝ մի թուման», «Գիշեր ցերեկ մարմինս ծակծկվում է ճանկերով» և այլն:

է) Սայաթ-Նովան խաղի վերջին տան մեջ սովորաբար հիշում է իր անունը, որ աշուղական արվեստին հատուկ եղան է: Մինչդեռ Ստեփանոս Դերձակի անունով հայտնի խաղերում հիշվում է «Մաջնուն»: Ստեփանոս Դերձակը բանաստեղծություններում հայտնի է, ուրեմն, «Մաջնուն» անունով ի՞նչը կարող էր ստիպել Սայաթ-Նովային իր հեղինակավոր անունը փոխարինել նոր «Մաջնունով»: Լ. Մելիքսեթ-Բեկը մեծ վստահությամբ է վերաբերվում Հովհան Արքայազնի վկայություններին՝ Սայաթ-Նովայի մահվան տարեթիվը ճշտելիս: Բայց ինչո՞ւ է մոռանում, որ վարդապետ Ստեփանոսը Արքայազնին հիշեցնում է... «Ես խեղճ Սայաթ-Նովան եմ, եթե լսել եք»³¹: Այսինքն իր աշուղական անունը նորից Սայաթ-Նովա է:

Առավել զարմանալի է, երբ կարդում ենք. «Ավելին կանենք, հնարավոր է, որ բացի այս երկու կեղծանուններից (Սայաթ-Նովա և Մաջնուն—Պ. Մ.) մեր երգիչը ուրիշ կեղծանունով էլ է երգեր հորինել, որի բացահայտումը գալիք ուսումնասիրության առարկա պիտի դառնա»³²: Ուրեմն՝ «Հարություն—Սայաթ-Նովա-Ստեփանոս-Մաջնուն-Պաճուա» հորջորջումները քիչ են, դեռ ուրիշ էլ պիտի փնտրել:

Եթե Սայաթ-Նովան նպատակ ունենար թաքցնել իր հնդինակությունը, ապա ինչու պիտի նրա խաղերը նորից ճանաչվեին «Ստեփանոս» անունով, «Դերձակ» վերադրությամբ

³¹ „კალმასობა“, Ծ. 1, էջ 227:

³² նշվ. աշխ., էջ 99:

Ստեփանոսը Սայաթ-Նովայի արեղայական անունն է, ինչպես
կարող էր այդ իսկ անվան տակ «Թաքնված» համարվել, մա-
նավանդ որ երկու տասնամյակից ավելի նույն վանքում էլ:
Ոչ մի սայաթնովագետ չի կասկածում, որ «Իմ խեղճ գլուխ»
խաղը Սայաթ-Նովայի վերջին ստեղծագործություններից է,
գուցե և իսկապես ամենավերջինը, բայց հեղինակը իրեն նո-
րից «Սայաթ-Նովա» է կոչում և «Մաջնունի» մասին խոսք
չկա: Միթե Արքայադնին ուղղված Սայաթ-Նովայի այն խոս-
քերը, թե «օծվելիս լարերը ծոցումս են մնացել և նույնպես
օծյալ են» և ավստոսանքը՝ երիտասարդ խելաշվիլու հոգեորա-
կան ձեռնադրվելու համար, չեն ապացուցում, որ Սայաթ-
Նովան չի թաքնվել, չի մոռացել իր ուլ լինելը և, բնականա-
բար, նոր կեղծանուն ստանձնելու անհրաժեշտություն էլ չկա:

Ստեփանոս Դերձակ-Մաջնունը, ուրեմն, Սայաթ-Նովան
չէ: Այժմ անդրադառնանք խնդրո առարկա այն երկու խաղե-
րին, որոնք S—3686 ձևագրում («ցլուլու օրն ցլուլ...» և
«տեղադ Լամաճ») Ստեփանոս Դերձակի հեղինակությունն են
կրում³³, իսկ S—1543-ում՝ Սայաթ-Նովայի: «տեղադ Լամաճ»
(«Իմ բարետես») խաղը հայտնաբերեց ու հրատարակեց
Կ. Կեկելիձեն՝ զետեղելով «Վրաց գրականության պատմու-
թյուն» աշխատության երկրորդ հատորում, որը չորս անգամ
վերահրատարակվել է: Կ. Կեկելիձեի սկզբնաղբյուրը ևս նույն
S—1543 ձևագիրն է, որ «Սայաթ-Նովայի ասած» է խորա-
գրվում: Նշված աշխատության Սայաթ-Նովային վերաբերող
բաժինը ուշադիր ընթերցելիս կարելի է նկատել, որ բազմա-
հմուտ վրացագետը առանձնապես համոզված չէ խաղի պատ-
կանելությունը ճշտելիս, ինքը ևս առիթ չի ունեցել այն ըստ
էության քննելու: Նա գուցե և վերջին հրատարակությունից
հաներ այդ խաղը (մանավանդ Գ. Լեոնիձեի դիտողություն-
ներից հետո), եթե չլինեք Սայաթ-Նովային և Ստեփանոս
Դերձակին նույնացնող վերոքննյալ վարկածը: Կ. Կեկե-
լիձեն անվերապա համոզված էր, որ «ցլուլու օրն ցլուլ...»

33 Ձևագիրն արտագրված է Պետերբուրգում, Թեյմուրազ Արքայադնի
կողմից՝ Գրիգոր Դադիանի խնդրանքով:

(«Նա քեզ սրտով չեմ նախանձում») խաղը Սայաթ-Նովայինն է (նա հենց այդպես էլ ասում է), իսկ քանի որ իր հրապարակածը ևս ձեռագրում հարակից է նրան՝ չպնդելով հանդերձ, վերահրատարակեց այն: Ստորև կտեսնենք, որ Կ. Կեկելիձեն իրավացիորեն էր «Նա քեզ սրտով չեմ նախանձում» խաղը Սայաթ-Նովայինը համարում (հակառակ Գ. Լեոնիձեի ժըխտական հայտարարության), մինչդեռ իր հրատարակածը Սայաթ-Նովայի խաղը չէ:

«Ձեռքից արած մեծ ծախս»-ը Սայաթ-Նովային հատկացնելու մենք մի քանի նկատում ունենք.

Առաջին. S—1543 ձեռագրում խաղը «Սայաթ-Նովայի ասած է», բայց քանի որ մյուս խաղը ևս նույն խորագիրն ունի, այս կովանը անհրաժեշտ է լրացնել այլ աղբյուրներով: Խաղը առաջին անգամ հրատարակել է Գ. Չուբինաշվիլին՝ Սայաթ-Նովայի անունով³⁴: Իսկ այս անդրանիկ վրացագետը իր «Վրաց քրեստոմատիան» կազմել է ձեռագիր հավաքածուների հիման վրա: Հայտնի է նաև, որ նշանավոր աշուղ-աշուղագետ Սկանդար-Նովան այս խաղը Սայաթ-Նովայի անունով հրապարակելիս ձեռքին ունեցել է մի այլ ձեռագիր³⁵: Իսկ այնտեղ վերջին հնգյակի չորրորդ տողում հիշվում է Սայաթ-Նովայի անունը: Փորձված աշուղը սխալմամբ այդպես սրբագրել չէր կարող, առավել ևս՝ կեղծել: Պարզ է, որ այդպես է կարդացվել և սկզբնաղբյուրում: Մեզ հայտնի չէ խաղը ինչ օրինակից է հրատարակել Ի. Գրիշաշվիլին (այդ մասին չի ծանոթագրված և հեղինակն այժմ չի հիշում), բայց Սայաթ-Նովայի անունը կրող տողը այստեղ ևս պահպանված է³⁶: Ուրեմն երեք ձեռագիր խաղը Սայաթ-Նովայինն է հատկացնում (Չուբինաշվիլի³⁷, Սկանդար-Նովա և Չեռ. S—1543, չհաշված Գրիշաշվիլու աղբյուրը):

³⁴ «Քնն. թիւս.», 1863, Թ. 2, էջ 120—121:

³⁵ «Տառնոց Տառնոց», 1875, էջ 66—67: 1895, էջ 80: 1912, էջ 90:

³⁶ «Տառնոց», 1918, էջ 106, հնարավոր է, որ Ի. Գրիշաշվիլին արտասել է Սկանդար-Նովայի հրատարակությանից:

³⁷ Չուբինաշվիլու սկզբնաղբյուրը S—3724 ձեռագիրն է:

«თარეზ/მხრეოლანსკი. ჯობიხარ-სჯობიხარ, ამ ლამით-მეც ლამით, ვაი-ვახ, ფერად-ვარდათ ლ აქსი:

ბ რ ი ბ რ ე. «*შაჟნონი*» ანվան ათკაკიუქიონერ S—1543
დნოაგრი ორინასლიამ ანსკასკაბ ზესთაგა ათვალაღიამ ლ:
ერათიერ ჯი თარერერასკილ «*შაჟნონი*» ლ «*მჩენიორე*», ორინერ
ნოქნ რათერ ქინსლიქ ზანსერბ თარერერ კირათიამ ონსინ: შა-
ქაბ-ნოქაქი «*მჩენიორე*» სირაზარ ლ ნჯანასლიამ, სირსკი,
მთერბამ, ისკ «*მაჟნონი*» დერ შთსიფანთო ტერბასკი მით ზა-
თოილ ანვან, რანთათსიღბი კეღბანვან ათიამ ონსი: მნაგერი
„მაჯნუბ“—ერ («*მაჟნონი*») აესთერ ლ ოლღსკ „მიჯნუბო“—ოქ («*მჩენიორე*»):
ბიქ ჯიბერ, ჟიერქინაქიქილ სკერსნაღერქიორიამ (S—3724)
თონსერ ზინს მერ ოლღაბ დერ „*მჩენიორე*»: ე. კინსბინ აქა
ზარევიამ ზესთეოქასკან ჯქ. შაქაბ-ნოქაქი ქათერბიერ მსკერ,
თერ მსბარეო ოქათნასკანს ქინს ლ ზაკთნარერსკ³⁹, ე. მონამ-
სკიქიქილ ორქაგერიამ (1807—1808) ქერაგერიამ ლ შსქილ-ოქ-
ქანსინ: ოლღასკი რნაგერი «*შაქაბ-ნოქან*» ქიქსარქინვამ ლ
«*შსქილ-ოქქანოქ*»: ში აქ თარერერასკიამ (სიბვ. მუბ. ? დნ. N 5190)
აქნ ნიბრქ შაქაბ-ნოქაქინს ლ რაგაზაკთ ათა-
ქვალთამსერიოქ: სქს ნოქნ სკერსინეროქ ქერარერქინსერ, ათათ
ათაჯნოქიონერ შსქილ-ოქქანსი ათათკანსკიქიქანსერ აქთი
ათაქ: შინქგნო ქათერ ანსკასკაბ შაქაბ-ნოქაქინს ლ: სქს
შაქაბ-ნოქაქი კრთსერ ბამანასკასკიქი ე. მონამსკიქიქილ
თერათამსერიამ აქსაქისი ათვალაღიამ კა, ათათ აქნ ათაქსკ
ჟა ზნარათიერ ლ აქსკი ოქ ჯრქანთამ: შაქაბ-ნოქაქინ ზესთეო
აქიოქნსერ (მანათანერ კათარიოქ აქიოქნსერ), ქინსერ ორ-
ქან ოსოქქინს ერგსკი, ზაჯაქა ზქათასკსკ ლ კათარიოქი
ანთონს: ისკ რანათიერ ჟანათარზოქ თარაბქიოქ სერგერ ზს-
თოქქამერ კარიოქ ლ აქ ზსქინასკიქიონს ათანასქ ათათ
თერათქსკ აქ ორ ათათკანსკიქიქამერ: სქქასკ ლ კათარიქსკ
«*ქინბ ათანსქიერ აქბინამ, აქ სქიქ ბამათიორ*» (რნაგერიამ «*აქ სქ
თ მთიოქ აქსკერიოქ*») ლ «*სნ რსკ სრთოქ ჯამ ნასკანბოქამ*» ქათ-
თერბი ზესთ:

³⁹ გ. ლეოწიძე, ძიებანი..., თბილისი, 1949, ჯქ 301—302:

Վերոնշյալ լեզվա-ոճական վկայակոչումներն ու այս-
կարգի ձևագրական տվյալների քննությունը, կարծում ենք,
բավարար են, որպեսզի «են քեզ սրտով չեմ նախանձում»
խաղը Սայաթ-Նովայի հեղինակությունը կրի:

Այսպիսով, «გულიდამ არა მშურს» խաղը պատկանում
է Սայաթ-Նովային:

Բայց «თვალად ლაშაშვილი» խաղի մասին նույնն ասել չենք
կարող: Վերոնշյալ լեզվա-ոճական և ձևագրական փաս-
տարկներից ոչ մեկը չի բնորոշում այս խաղը, բացառությամբ
S—1543 ձևագրի, որ «Սայաթ-Նովայի ասած» է: Բայց,
գրչական մի տվյալ քիչ է, որպեսզի այն իրոք Սայաթ-Նովա-
յին հատկացնենք, մանավանդ որ ինչպես ոճական-լեզվական,
այնպես էլ բանաստեղծական արվեստի առումով խաղը մեր-
վում, նույնանում է Ստեփանոս Դերձակի մնացած յոթ ոտա-
նավորներին:

Եզրակացություն.

ա) Ստեփանոս-Դերձակը նույն Սայաթ-Նովան չէ:

բ) Սայաթ-Նովան մասնագիտությամբ «դերձակ» չի եղել:
Այսվերջյանի վկայությունը ամենաճշմարտամոտն է («ջուլ-
հակ»):

գ) «გულიდამ არა მშურს» («են քեզ սրտով չեմ նախան-
ձում») խաղը Սայաթ-Նովային է պատկանում:

ՍՍՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻՆ ՎԵՐԱԳՐՎԱԾ ՎՐԱՅԵՐԵՆ ԽԱՂԵՐ

Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերը, ինչպես տեսանք, աստիճանաբար են հայտնաբերվել ու հրապարակվել: Այդ քննադատում բացառված չէր նաև որոշ խաղերի վերագրում, որոնք իրականում այլ հեղինակի ստեղծագործությունն են:

Սայաթ-Նովան XVIII դարի վերջի և XIX դարի սկզբների գրական Թիֆլիսի ամենահայտնի բանաստեղծ-աշուղն էր: Պլ. Իոսելիանու այն դիտողությունը, թե Սայաթ-Նովայի խոսքերը մինչև այժմ էլ իբրև պատկերավոր արտահայտություններ են գործածվում, խկապես ճիշտ է: Իսկ նման պատգաններում բնական է, որ Սայաթ-Նովայի խաղերը կարող էին այլ հեղինակություններ ներկայանալ (Դ. Թումանիշվիլու ժողովածուում Սայաթ-Նովայի խաղը դուռնա 1808—1810 թվականներին Սեֆիլ-Օղլանի անվամբ է ղետեղված) կամ հակառակը՝ դիտավորյալ թե պատահաբար այլ հեղինակների գործեր Սայաթ-Նովայի հեղինակությունն են ստացել: Վերջին ֆրեույթը հաճախադեպ է միջնադարյան գրականության մեջ. «Վագրենավորի» մի քանի շարունակություններ կան, հավելումներ՝ Ռուսթավելու անվամբ ներկայացված, կամ խայամին վերագրվող քառյակների կեսից ավելին, խոշորագույն արևելագետների կարծիքով, իրականում այլ հեղինակություն պետք է ունենա: Ինչպես տեսնում ենք, վերագրվում կամ սեփականացվում են ղեղարկեստական խոսքի խոշոր վարպետների գործերը: Այդպես է կատարվել Ռուսթավելու, խայամի, նաև Սայաթ-Նովայի հետ:

Վրաց սայաթնովագիտության պատմության սկզբնական տարիներին, երբ ղեռնա չէր ուրվագծված գրողի ստեղծագործական դիմանկարը, հաճախ նույնիսկ փորձված գրողի կամ գրականագետի համար դժվար էր տարբերել Սայաթ-Նովայի խաղը նրան վերագրվածից:

Վրացական «Դրոեբա» թերթը 1868 թվականին (№ 18, էջ 4) հրապարակեց «ՋՐՈՆԻ» («Ժամանակներ») խորագրով մի խաղ՝ ծանոթագրելով. «Սայաթ-Նովայի խաղերից է»։ Խմբագրության կողմ (հմմ. Զեռ. II—1969) Սայաթ-Նովային վերաբերող հրապարակային առաջին հայտն էր (խոսքը վրաց իրականությանն է վերաբերում) և այդ առումով շատ նշանակալից: Բայց հրապարակված խաղը իրականում Սայաթ-Նովայի ժամանակակից Ալավերդային է պատկանում: Վերջինս բավական հայտնի աշուղ էր: Նրա մասին հիշատակվում է «Կալմաստբայում»: Խաղի վերջին տան մեջ, աշուղական ավանդույթներին համապատասխան, նշված է հեղինակի անունը.

ալաვეրձա, ճալցոցձոտ, ճալցալցոտ
մա՛ս մֆարոտ մաշխալցոտ.

Խմբագրությունը, կարելի է կուսակց, դժվարացել է «ճալ-
ցո՞րձա» (Ալավերդա) բառի տակ հատուկ անուն տեսնել, մանավանդ որ բառի հասարակ առումը շատ գործածական է վրացերենում (և հայերենի որոշ բարբառներում)¹:

Սայաթ-Նովային վերագրված երկրորդ խաղը հրապարակված է Իլ. Ծավճավաձեի «Իվերիա» հանդեսում (1877, № 28, էջ 30): Վերագրումը ձեռագրական ավելյուրից է բխել: Նրբեմն գրիչները առանց տարանջատման ընդօրինակում են մի այլ երգ: Իսկ երբ խորագրում չի նշված հեղինակի անունը

1 Մյուսին է կատարվել և Ղվիթիսդալորայի հետ: Նույնիսկ փորձված գիտնական Լ. Մելիքսեթ-Բեկը բառն ընկալել է սովորական առումով՝ աստ-ծո ողորմություն, մինչդեռ այն հայերեն Աստվածատուրի բառացի թարգմանությունն է (ազգանունը՝ Բերուղաշվիլի=Բեհրուդյան, բանաստեղծ և թարգմանիչ):

երկու տարբեր խաղեր հեշտությամբ կարող են միակցվել և իրար շարունակություն դառնալ: «Իվերիայում» հրատարակված խաղը իրականում Մերադե Դավթինն է (Մերադե՝ այգեպան): Հեղինակի անունը նշված է բուն տեքստում: Վերջինս հայտնի է նաև ձեռագրական այլ աղբյուրներում: Խմբագրությունը պարզապես ուշագրություն չի դարձրել վերագրվողի և նրան հաջորդող Սայաթ-Նովայի խաղերի ինչպես կառուցվածքային, այնպես էլ լեզվա-ոճական տարբերություններին, Առաջին խաղի այլ պատկանելիությունը Ի. Գրիշաշվիլին նկատել է դեռևս 1918 թվականին, Սայաթ-Նովայի ժողովածուն հրատարակելիս:

Հետագա վերագրումները բուրրովին այլ պատճառաբանությամբ են կատարված. այստեղ գործ ունենք ոչ թե գրչական ուրեք սխալի կամ միամտության հետ, այլ՝ քննական տեսության ու սկզբունքային մոտեցման: Այլ առիթով արդեն նշել ենք, որ Կ. Կեկելիձեն «Վրաց հին գրականության պատմության» երկրորդ հատորի առաջին հրատարակության մեջ Սայաթ-Նովայի անունով հրատարակեց մինչ այդ անհայտ «თვალად ღამბაზი» խաղը, S—1543 ձեռագրից քաղելով: Նա հաջորդ վերահրատարակությունների ժամանակ ևս շարունակեց այն Սայաթ-Նովային վերագրել՝ գաղափարական ու ոճական մի քանի ընդհանրություններ տեսնելով: Ստեփանոս Դերձակի առնչությամբ արդեն տեսանք, որ ոչ այս խաղը, ոչ էլ 1930 թվականին Լ. Մելիքսեթ-Բեկի հրատարակած մյուս խաղերը (9—1) Սայաթ-Նովային չեն պատկանում: Համեմատական ուսումնասիրությունը իրավունք է տալիս նշված 8 խաղերը նորից Դերձակին հատկացնել:

Սայաթ-Նովային վերագրված հաջորդ խաղը (թվով՝ 11-րդ) հրատարակվել է վրացական «Մնաթոբի» հանդեսում²: Հրատարակող Ի. Մեգրելիձեն նշում է, որ ինքը սկզբնաղբյուր է ունեցել Գ. Բաշինջաղյանի գրառած տեքստը (բերվում է խաղի ֆաբսիմիլեն): Թե որտեղից է նշված խաղը Բաշին-

2 1934 թ., № 7—8, էջ 233—34:

ჯაღჯანსინ ზაასელ' მსნე ჯეჰთენე. ზნარაჲორ է, որ მკოს
ერკოსი ზნო ბ. ჳრქჯაჲქქინ է თრამაჲრელ: ჲსე თნქე რაჲ-
კაგაბ აკა რანასთეღბოქქონე, ნქქრქაბ თმ «Աննա რა-
ჯქ» ანზნარ է, որ Սაკաթ-Նովաქին պատկանქ: Բ. Մեգրե-
լիბն լեղქա-ոճական ինչ-որ ընդհանրոქქონենե է նկատქ
ունեցել: Բայց աղգաქսի ընդհանրոქქონենե ամենեին չկան:

Նախ' խաղը գրկաბ է XIX դարի կեսերին հատուկ վրա-
ցերենով, երբ նոր վրացերենը վերջնականապես գրական լե-
զու էր դարձել, իսկ այս նոր վրացերենի և XVIII դարի բա-
նասთեղծական լեղქի տարբերոქქონե շատ ակնբախ է' և
ձևաբանական և շարահյուսական առումով: Բերենը մի քառ-
յակ.

თუმც მოჭურდენ ქვეყნის აშუღები
და გამართონ ყველამ თავის ჩანგები,—
ანნას ქება მაინც სრულ ვერ იტყვიან,
დღე არ იყოს ისევ შოთას ჰანგები.

[Թևկուղ հավաքվեն աշուղն աշխարհի
նվաղի պատրաստ' լարը շոնգուրի,—
Աննայի դովեր չեն ասի նորից,
եթե չլինի երգը Շոթայի:]

Միայն այս քառատողն իսկ բավական է, որպեսզի ուրիշ հե-
ղինակ որոնենք. Սაკաթ-Նովան, ինչ խոսք, գիտակ կլինե՞ր
Շոթայի (Ռուսթավելու) «Վագրենավորին», բայց ոչ մի խա-
ղում չի վկայակոչել նրան: Գաղափարական առումով էլ
խնդրո առարկա բանաստեղծոქქონե XIX դարի այլ հեղի-
նակի է. Աննա բաջին պատերազմի դաշտ է գնացել ու «թըշ-
նամուն ոտնատակ տվել», դոհվել հայրենիքի համար: Սա-
կաթ-Նովայի «Աննան» (եթե իսկապես նա եղել է) բոլորովին
այլ էակ է, այլ առիթով ներբողված:

Սაკաթ-Նովային չպատկանելու որոշակի կովան կա
քննվող խաղի վերջին քառյակում.

მეც გმირი ვარ, ნუ მიყურებთ შურითა,
შენ ხმალითა ხარ და მე კიანურითა,
დაგიხვდები ახალ ს ა ი ა თ ნ უ რ ი თ ა,
ამაღლებას თუ რომ ჩამობრძანდები.

[Նս էլ հմ հերոս, մի նայիր խանդով,
Թե դու սուր ունես՝ ես էլ՝ հանուրով
Հանդիման եմ նոր սայաթահանդով
Թե որ մրցության սուրդ կունենաս:]

Երրորդ տողում նշված ՆՈՐԱԾԵՅՐՈ-ն, որը և, հավանաբար, պատճառ է հղել հեղինակի շփոթման, ուղղակի մատնանք-շում է, որ հեղինակը գրում է «Սայաթ-Նովայի հանգով»։ Ինչպես կարող էր Սայաթ-Նովան «Սայաթ-Նովայի հանգով» երգել։ Բավական է այս երգը համեմատել մեծ աշուղի ցանկացածդ խաղի հետ, և նրանց սկզբունքային տարբերությունը որոշակի կդառնա³։

Սյապիսով, Սայաթ-Նովային են վերագրվել տասնմեկ խաղեր, որոնք իրականում ոչինչ ընդհանուր չունեն մեծ բանաստեղծի գրական ժառանգության հետ։ Վրաց սայաթ-նովագետները, կարելի է ենթադրել, ղգացել են այդ տարբերությունը և ձեռնպահ մնացել վերահրատարակումից։ Որևէ անհայտ խաղ Սայաթ-Նովային հատկացնելիս պետք է հլակետ ունենալ վերջինիս գրական ժառանգության գեղարվեստական-գաղափարական ինքնատիպությունը, լեզվական և բառազանձային նորմերը, այլ կերպ կարելի է տասնյակ գրողներին մի «արշինով չափել»։

³ Խաղի հեղինակը, ուրեմն, Սայաթ-Նովայի աղղեցությունը կրած բանաստեղծներից մեկն է։

ՍՍՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԿԱԼԱՄԲՈՒՐՆԵՐԸ

Հովհան Արքայազնի «Կալմաստբայում», հրբ Սայաթ-Նովան պատասխանում է վրացի հոգևորականի «Ասացեր խնդրեմ, ո՞վ էիք դուք» հարցին, մի այսպիսի տեղեկություն կա. «Ես ամենուր տեղ ունեի ոչ միայն հրգով, այլ նաև՝ կատակով ու աշխարհական գործերով...»: XVIII դարում Հերակլի պալատ այցելած ուս ճանապարհորդներից մեկը, իր տպավորությունները գրառելիս, պատմում է, որ արքունիքում նիստ ու կացով շատ են նմանվում պարսկական շահերին՝ նկատի ունենալով և՛ փոխհարաբերությունները, և՛ արքունական զրվածքը: «Քարթլիս Յխովրեբայի» մեջ ևս հենց այդ «պարսկական»-ի մասին է խոսվում: Բնականաբար, զարմանալի չէ, որ Հերակլի մոտ կլինեին այնպիսի «սազանդարներ», որոնք հանպատրաստից ու սրամիտ խոսքով կօղնեին արքային պաշտոնական հոգսերը բնորոշել հրաժշտությամբ կամ «զվարճասացությամբ»: Հերակլ II շրջապատված էր բավական խարդախ ու, ինչպես ինքն է բնորոշել, «սատանայից քսանչորս ժամ շուտ ծնված» մարդկանցով: Աղբյուրների վկայությամբ նա մի առանձին հարդանք է տաժել դեպի սրամիտ ու սխալեցրավոր խոսքը: Զվարճախոս Ճաբուան, օրինակ, իսկապես հարգվել ու սիրվել է թագավորի կողմից: Դեռ Հերակլի կենդանության օրոք հյուսվել են հետաքրքրաշարժ բաղմամբիվ զրույցներ ու անկողնոտներ: Ձեռագրերում պահպանվել են Բեսիկիի կալամբուրները՝ Անտոն Ա կաթողիկոսին կամ Գայոս Ռեկտորին հասցեագրված: Այդ առումով ուշագրավ է նաև Բեսիկիի ու Միրիան Արքայազնի բանաստեղծա-

կան մրցությունը: XVIII դարի երկրորդ կեսի վրաց գրականությունն ուսումնասիրելիս բավական նկատելի է երգիծական ժանրի տարածվածությունը¹: Մեր Սայաթ-Նովան ևս, ինչպես երևում է, մի ժամանակ հայտնի է եղել իր կատակներով՝ չափածո ասված: «Կալմասոբայի» վկայությունը հաստատվում է հենց իր՝ Սայաթ-Նովայի վրացական խաղերում հանդիպող մի քանի ակնարկումներով: Հայ սայաթնովագիտությունը այս հարցով գրեթե չի զբաղվել: Նրբ Գ. Լեոնիձեն հրատարակեց Սայաթ-Նովայի երկու կալամբուրները, որոշ մասնագետներ նույնիսկ դժգոհեցին նրա եզրակացությունից: Սակայն, «դժգոհողները», ըստ էության, ճիշտ չէին պատկերացնում Սայաթ-Նովայի «կատակասացի» կամ «զվարճախոսի» ծառայությունը: Նրանք XVIII դարի Թիֆլիսի ինքնատիպ գրական միջավայրի, «ղարաչոխալիների» սրամտություններն ու կալամբուրները շփոթում են արքունական ծաղրածուների ծառայության հետ: Մինչդեռ իրականում սրանք բոլորովին տարբեր հասկացողություններ են. կալամբուրները ամենատաղանդավոր գրողների հանպատրաստից խոսքեր են՝ այս կամ այն միջադեպը, անձնավորությունը բնորոշող: Սայաթ-Նովան Հերակլի պալատում «սաղանդար» է եղել, ոչ թե «զվարճախոս»: Բայց եթե հիմքեր կան պնդելու, որ նա չի վարանել և կալամբուրներ ասելու, նույնիսկ հորինել է այդպիսիք, ապա դա վկայում է նրա գրական տաղանդի բազմաթանրությունը: Սայաթ-Նովան «խումար» ասելով «սուր լեզու», բանաստեղծական թևավոր ու ազդու խոսք է հասկացել, և, բնականաբար, գործածել նույնպես: Ճիշտ այդ իմաստով է բառս գործածված նրա վրացերեն մի խաղում.

საიათნოვა ამას ვჩივი, წამალი ვერ მიშვია!

მინდა გული ზედ ავაგო და ხმალი ვერ მიშვია,

შენი უბის ბროწეულის ნამალი ვერ მიშვია,

თავი მტკივა, გული მტკივა, წამალი ვერ მიშვია,

მომაქვს ზარის ხელმანდილი, ხუ მ ა რ ი, ვარ, იცი განა?

1 Հմմ. «Կատվի ու առյուծի մարտը» պիեսը, ուր ի դեպ, շատ հաճախանություններ (արմենիզմներ) կան:

[Սայաթ-Նովին դանգատ ունե, վուր ման էկա դիդ չը գըթա,
Ուզում իմ, թե սիրտըս խուցիմ՝ պըտընցի մե թիր չը՝ գըթա,
Մոցիտ պահած ջուխտ նըռներուն հաննելու մե դուռ չը գըթա,
Սրտիս, գըլխիս բըռնած ցավին մե շարա, մե դիդ չը գըթա,
Բերում իմ դառ աղուխնիրը, յիս խումար իմ, դիդի՛ս աջաբ²]:

«Յիս խումար իմ, գիդի՛ս աջաբ» արտահայտությունը, բանաստեղծության կառուցվածքի համաձայն, համապատասխանորեն առնչվում է նախորդ տների վերջնատողերին, իսկ այնտեղ շեշտվում է Սայաթ-Նովայի հավատը իր ու իր զգացմունքի նկատմամբ. «Ինչ զարբար իմ, ինչ ատլաս իմ, յիս ինչ զար իմ, գիդիս աջաբ»: Այս պատճառով էլ Սայաթ-Նովայի «խումար իմ»-ը ևս հավատ է իր արվեստի նկատմամբ: Թեև դժվար է ու ափսոս մեծ բանաստեղծի որևէ տողը պատմողաբար ներկայացնել, բայց եթե փորձենք այդպես վարվել, ապա մոտավորապես պիտի կարդանք. «այնպիսի խոսք կասեմ, որ ծանախ կգառնաս», այսինքն «խոսք կասեմ.— երկինքը ճըճբա»-ի կամ «Ինձ Սայաթ-Նովա-Արութինն ա կոսին»-ի մի այլ տարբերակն է: Այնպես որ երգիծական բնույթի հատակոտորները ոչ թե ստվերում, այլ բարձրացնում են Սայաթ-Նովայի խոսքի ուժը:

Միանգամայն արդարացի է Գ. Լեոնիձեն, հրե նրա կալամբուրները կորած է համարում: Պահպանվել են միայն երկուսը, մեկը Լենինգրադի Georg. № 222 ձեռագրում, մյուսը՝ S—2723-ում: Վերջին ձեռագրի տեղը այժմ հայտնի չէ: Վրաստ. ԳԱ Կ. Կեկելիձեի անվան Ձեռագրերի ինստիտուտի համապատասխան հավաքածուում այն չի պահպանվել: Կալամբուրը կորուստից ազատվել է Գ. Լեոնիձեի հրատարակություն³, որտեղից և վերցնում ենք այն.

աճաջեսա ցացեճոտ Նոճոճ,
աճլոցմս Նոլոջոնի Յոճոճ,
ցե ճարճանի ճոճ ճոճոճ,
Յո, Յո, Յո, Յո!

Արադվն անցնենք՝ կամուրջ կա,
Ուղտի մեջքին՝ խուրջին կա,
Այս ինչ խոշոր դահլիճ կա,
հո, հո, հո, հո:

2 «Սայաթ-Նովա», 1959, էջ 94:

3 «Մեղեմանի ճառնաճ», 1930, էջ 17—18:

აღარ ვიტყვი ამის მეტ,
თუნდა წელში დამვარ კეტ;
მარგალიტი ვასახვრეტ...
ჰო, ჰო, ჰო, ჰო!

էլ ჯამ ასი ორქვ რახ,
შეჯრის ქსელივ ღარქ ღერახ,
կამ მარყვართქ⁴ ბაკბახან...
հո, հո, հո, հո:

შინაყრილმ ხელაბ რაგათრილქანს ზამადაკან, კალამ-
რიონ ასილაბ է შელნაბილქ ორქვქანსქი ზარასანქრქი ბამა-
ნასქ, ხრე «ნერა მთან ზარა ოლ ქისა, ზარაღ ზოქვ ღელ-
ეჩქ, ჩასქ ქისასან⁵ ანწიონსქ ოლ საყათამიღრ»: კალამრიონქ
აოაღქნ ხრქოლ თიღრ, ქიქსაგრემამრ, ჳჩუთ აკეაქისქი არ-
თარქნ է ნერქაკაგნომ: სქნ ყარეღაყესა ზსთარქრქრ է
ქერქ ხრეჩბასქან რნოქქქი ჯაქაბი ქიორ⁶ ზანყათრასთიყ
ასილაბ⁷:

ხრქრიორქ კალამრიორქ ასქსქი არქხეაქიღრ է: სქნ ოღაღქრ
რნსქოლ ღესაქომ კარიოღ է ლიოღ ქამასთამიღრილმ სოთასალ:

უწმიდესო პატრიარქო,
ღირსეულად უნდა გაქო,
ამბობენ ჯიბეში გაქო,—

რა უყავ?

გულში დამაზილგ თოფი,
სახელათა მქვიან სოფი,
დავჯარგე ჩემი კოლოფი,—

რა უყავ?

მღ ჯაქრასქოლ ღოლ სრეაღან,
რარქიქ ანქამ ქისა რქ არქან,
კიოსქნ⁸ ჯქომღ ონსქი მქ რან

ჩნქ არქრ:

რიქ ქა ღარქქი სოთქი მქქსქ,
სწიონოქ ქნდ სოქიქ კიოსქნ,
კიოთეჩქ ქამ ქამ კიოთქქნ⁹

ჩნქ არქრ:

«*სრეაღან ჯაქრასქათრ*» ანჯიღუთ სწათონ ს.-ნ է: *სა-*
ქაქ-სოქაქი სოთეღბადიოიბიქქან თარქინსქრქნ ზა ჟრ კაქი-
ეჩქიოი: XVIII ღარქქ ქრასათანქი ყათამიქქამრ ოლ მჯაქიოქქი
ზარეგნოქ ღერაღქიღ მასანაღსთნსქრე კარიოღ სწ ლაქ ყათსქ-
რაგნსქ სწათონ ს. კაქიოქქიოქი ზასარასქასქან ბანრასქქიო
აღღსეოქქიონრ: ზა ღრქლ է თასანქასქნსქრქი ზასანოღ კრონასქაზ
როქანღასქიოქქამრ აუქსათოიქქიონსქრ, ქარეღმანსქ კამ
ქიქსაღრქლ სხეასთაგოლ რერასქანოიქქიონრ, ჳართათანო-
ქქიონრ, ღრქლ მსქნოიქქიონსქრ ოლ ქლარქრ, ქარეღმანსქ კამ

4 *სხეათომ* ზანეჩყოღ «*հո-հո*»-ნსქრე ოქსქ ღნღანოიღ ჯიონს სოთ-
ქანოთ რერბასქი კაყასეოქქამრ ზქიღ კიღასქანსქრქი ზსთ:

թարգմանել տվել փիլիսոփայական տրակտատներ, բացել հոգեոր ուսումնարաններ և այլն: Անտոնը բացառիկ ազդեցություն ուներ նաև Հերակլ II վրա: Գաբաշվիլու և այլոց կողմից մի քանի տարի մեղադրվելուց ու Ռուսաստանում հովվելուց հետո Անտոնը վերադարձավ նորից կաթողիկոսության (1764)՝ այս անգամ բավական խիստ վրեժ լուծելով իր հակառակորդներից⁵: Արդեն նշվեց, որ Բեսիկին, Կ. Կեկելիձեի կարծիքով, վտարվել է հենց Անտոնի հալածմամբ, իսկ ինչ կլիներ «ոչ ազնվական» ու «խալխի նոքար» Սայաթ-Նովայի հետ, եթե վերջինս փորձեր ծաղրել կամ թեկուզ «ձեռք առնել» սրբազան կաթողիկոսին: Եթե Անտոնը չդժվարացավ Գաբաշվիլիների ազդեցիկ տոհմը տեղահան անել, ապա Սայաթ-Նովային վտարելը կամ քահանա դարձնելը նրա համար հասարակ մի բան էր:

Վերոնշյալ կալամբուրի հետ կապված նկատառումները մեզ թույլ են տալիս Սայաթ-Նովայի պալատից հեռացման ու հոգեորական դառնալու այլ պատճառ որոնել՝ Անտոն կաթողիկոսի հետ կապված: Վերոբերյալ կալամբուրը կարգալիս ինքնին մտածում էս, թե ինչպես կհանդուրժեր Անտոնն այդ երգիծանքը: Կալամբուրը, Սայաթ-Նովայի վտարման պատճառներին առնչելիս, հնարավորություն կտա ավելի կոնկրետ թվագրել վտարման ժամանակը: Անտոնը երկար ժամանակ Ռուսաստանում էր և Վրաստանի կաթողիկոսական աթոռ վերադարձավ 1764 թվականին: Այդ թվականից էլ նա սկսեց հալածել իր հակառակորդներին: Սայաթ-Նովան, ուրեմն վտարված պետք է լինի 1764—1765 թվականների միջև, որովհետև 1766 թվականին նա արդեն Կախավանում էր:

⁵ Որոշ աղբյուրների վկայությամբ Անտոնը Վրաստան է վերադարձել 1762 թվականին:

ՍՍՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՎՐԱՅԵՐԵՆ ԽԱՂԵՐԻ ՀԱՅԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՁԸ

Սայաթ-Նովայի կենսագրության ամենից հավաստի սկզբնաղբյուրը նրա իսկ խաղերն են, մանավանդ վերջին շրջանի համար՝ վրացերեն երգերը:

Սայաթնովագիտությունը արդեն հարյուրից ավելի տարիների պատմություն ունի: Այնուամենայնիվ, վրացերեն ու ադրբեջաներեն բանաստեղծությունները հայ ընթերցողին ամենից ամփոփ ներկայացված են Մ. Հասրաթյանի կազմած վերջին ժողովածուում (Երևան, 1959): Այդ գրքում զետեղված թարգմանությունները վրացերենից՝ հիմնականում հաջող են և բնագրային հարադատություն հավաստող, մանավանդ այն երգերը, որոնք առաջ էլ են եղել թարգմանված և այժմ մշակվել են միայն: Նոր թարգմանված և բանասիրական լուրջ կարևորություն ունեցող մի երկու բանաստեղծություն, սակայն, նկատելի մեղանշում են բնագրի առաջ: Թարգմանությունը կատարված է, ինչպես համապատասխան ծանոթագրություններն են հաղորդում, տողացի հայերեն փոխադրումից:

Սայաթնովագիտության համար բացառիկ նշանակություն ունի «Արդար դատե, չէ վուր թաղավոր իս դուն» խաղը, որտեղ արտացոլված են բանաստեղծի հոգեկան վիճակն ու կենսագրական-սոցիալական մի քանի եղելություններ՝ «սիվ կաբայով սքվորութին» ստանձնելու նախօրերին: Ավելի ճիշտ, այս խաղը Սայաթ-Նովայի ողբերգությունը մեկնող ամենա-

լիարժեք ստեղծագործությունն է: Սայաթ-Նովայով զբաղվող հայ մասնագետները մշտապես ստիպված են հիշյալ խաղին դիմել՝ բացի նշված պարագաներից, նաև՝ վերջին ստեղծագործություններից մեկը լինելու պատճառով էլ:

Քառյակ առ քառյակ համեմատենք բնագիրն ու նրա հայերեն թարգմանությունը:

Բնագիր.

Ինձ արդար դատե, թագավոր ես դու,
Ողջ Վրաստանի սրտով (քնտրյալ) ես դու,
Մեկն ինձ ասում է՝ «մաշա ես դու»,
Մեկն էլ ավելացնում՝ «հոտած հոր ես դու»,
Կարող ես տխրեցնել քի ուրախացնել ինձ դու.

Թարգմ.

Արթար դատե, չէ՞ վուր թագավոր իս դուն,
Վրաստանում տե՛ր ու զորավուր իս դուն.
Մեկն ինձ կոսե՝ «զրնա, մաշված շուր իս դուն»,
Մեկն էլ կոսե՝ «մե՛կ հոտած չբրհուր իս դուն...»:

Առաջին տողի շուրջ որևէ դիտողություն չունենք, թեև «չէ՞ վուր» կապակցությունը կարելի էր փոխարինել բնագրին նոր երանգավորում չտվող «ախբը»-ով: Երկրորդ տողում Սայաթ-Նովան ակնարկում է ոչ թե Հերակլի «տե՛ր ու զորավուր» լինելը, որ ինքնին հասկանալի է, այլ հարգված հեղինակությունը՝ մանավանդ Քարթլիի ու Կախքի միավորումից հետո: Եվ իսկապես, վրաց թագավորներից միայն Դավիթ Վերաշինողն ու Թամարն են Հերակլի պես բացարձակ ժողովրդականություն վայելել, «ողջ Վրաստանի սրտով եղել»: Բնագրի երրորդ տողի «մաշա ես դու» (ماچا) արտահայտությունը ամբողջությամբ փոխարինված է այլ դարձվածքով: Պատճառը, հավանաբար «մաշու» բառի իմաստի անձանոթությունն է: Մինչդեռ «մաշան» պարսկերեն «մաշե»-ն է, որ բառացի «շուն» է նշանակում և Սայաթ-Նովայի մոտ գործածված է վերաբերմունք արտահայտող ժողովրդական շատ հայտնի առումով... Թարգմանության մեջ այն պետք է «մաշա» ձևով պահել, որովհետև բառը հատուկ չէ նաև վրացերեն-

ներն: Առհասարակ, մեր կարծիքով, վրացիներն խաղերը թարգմանելիս Սայաթ-Նովայի լեզվական ամփոփությունը պահպանելու համար պետք է նույնությամբ պահել բոլոր ոչ վրացիներն բառերը, մանավանդ՝ պարսկական-արաբական: Այլ կերպ՝ թարգմանելուց առաջ պետք է խաղը քննել վրաց լեզվի ու վրացագիտության տեսանկյունից: Բավական է հայերեն խաղերում մի երկու օտար բառ «գրականացնել» և հմայքն արդեն նույնը չի լինի: Այս վերաբերում է և թարգմանությունը: Անհասկանալի է մնում բնագրի հինգերորդ տողի բացառումը թարգմանության մեջ: Բնագրում այն որոշակի ամփոփում է հնգյակը՝ մեկնելով և ավարտելով առաջին տողի իմաստը: Ասում ենք «բացառումը անհասկանալի է», որովհետև այն չափաբերվող ձևուն տող է՝ հանգավորելու նկատելի կարելիությունը:

Երկրորդ հնգյակը՝

բնագրում.

Ոչ կողակից ունիմ, ոչ էլ խնամի[ք],
ես մի ռամիկ եմ՝ գետին զարկելու.
Մեջլիսին խաղ էր պետք նորանոր,
Ում առաջ էլ բացի քմ սրտի սալեն՝
Բոլորն առաջին՝ «անպետք սար ես դու»:

Թարգմ.

Վուչ. հարսնախոս ունիմ, վուչ էլ կողակից,
Մեջլիսումն էլ նուր խաղի արին, ծաղրեցին.
Յիս ռամիկ իմ, ինձի զուխշ-վուխշ թաղեցին.
Ում առաջ էլ սրտիս ցավը մաղեցի,
Վուխշն ինձ ասին՝ «մե անպետքիվ հուր իս դու»:

Վրաց աղբյուրներին անծանոթ և տվյալ հնգյակում կենսագրական մանրամասներ փնտրող հայագետը կարող է սխալ հետևությունների հանգել: Ինչպես կարող էր Սայաթ-Նովան «Հարսնախոս» շունենալու մասին խոսել, երբ նրա կինը, տապանագրի համաձայն, վախճանվել է քրոնիկոնի 456 թվականին, որ երրորդ պատկերին է վերաբերում՝ $780 + 532 + 456 = 1768$ թվական: Ուրեմն բանաստեղծությունը գրված է 1768

թվականից հետո. «ոչ կին ունեմ» արտահայտությունը, ինչ խոսք, կենսագրական իրողություն է: Իսկ կնոջ մահից հետո Սայաթ-Նովան նոր «հարսնախոս» չէր որոնի, մանավանդ որ Սայաթ-Նովա—Ստեփանոս քահանայի ինքնագիր հիշատակարանից հայտնի է, որ 1766 թվականին նա արդեն քահանա էր «ի Կախոյ քարավանսարէն»: Կնոջ մահից հետո Սայաթ-Նովան «աբեղա» ձեռնադրվեց (լուսարարի պաշտոնով) և այլևս «խնամախոսի» հարցը բացառվում է: Եվ իրոք, բնագրում «խնամի» է ասված և ոչ «հարսնախոս»: Վերջինիս դեպքում վրացերենում կունենայինք «շուամավալի» կամ «մաճանկավի», մինչդեռ Սայաթ-Նովան գործածել է «մձախալի» բառը, որ «խնամի» է նշանակում: Տվյալ դեպքում «խնամին» «մտերիմ բարեկամներ» իմաստն ունի:

Բնագրի երկրորդ տողը (թարգմանություն՝ երրորդ) որեէ էական առարկություն չի ծնում: Թարգմանիչը հարկավ իրավունք ունի որոշ բառահավելումների ու ծավալման: Թարգմանության մեջ դիպուկությունից զուրկ է բնագրի «մեջլիսին խաղ էր պետք նորանոր» տողը: Մեջլիսն այստեղ արքունիք է նշանակում և ակնարկվում է մի նոր քմահաճույք և խարդախություն ևս: Ոչ թե «մեջլիսում նոր խաղը» են արիւ, «ծաղրել» Սայաթ-Նովային, այլ, ըստ բնագրի, բանաստեղծին դավելով «նորանոր զվարթություն» են ապրել: Ուրեմն Սայաթ-Նովայի ողբերգությունը, արքունականների հերթական «զվարճանքներից» մեկն էր: Ինչպես տեսնում ենք, Սայաթ-Նովայի ակնարկը ավելի խորն է: Հինգերորդ տողի «անպետք սար ես դու»-ն թարգմանությունում առանց պատճառաբանման փոխարինված է «մե անպատիվ հուր իս դուն»-ով: Նշված խաղին հատուկ չէ բուն համեմատության կրկնությունը: «Անպետք սարը» այստեղ քարակույտի, ինչ որ բանի արգելակող «զանգվածի» իմաստ ունի, և Սայաթ-Նովային դավող երբեմնի պալատականների համար բնորոշ արտահայտություն է: Բնական է, որ մեծ բանաստեղծի ճշմարիտ արվեստն ու նրա դավանած սկզբունքները առանց քանքարի, սոսկ նենգությունմբ վեր ձգտող արքունականի (Սա-

Յայտնովայի պաշտոնավարությանը առնչվող մասի) համար «սար» կլինեին, «խանգարող սար»:

Երրորդ հնգյակ:

բնագրում.

Թագավորին մոտեցա՝ հաղինս զուգած,
Ջեռխս սագ ունի՝ նվագի լարած.
Ինձ հտ դարձրին՝ ոնց մաքա բեռնած...
Երեսկ շիմանայի հս էն քարթուլին,—
Գնա—[ասացին]—կեղտոտ խալիշա հս դու...

Թարգմ.

Սագը ֆոխած, ձեռիս բռնած, հագրված,
Թագավորի մոտ զընացի դարձրված.
Ինձ յիդ տրվին, վուցոս փուշս կոտրված
Երեսկ լիզուն շիմանայի յիս նրանց.
Մտին՝ «զընա, Լեհստ սիվ մուր իս դուն»:

Թարգմանության առաջին տողը (բնագրի երկրորդ) հույժ պարզունակ է, ոչ բանաստեղծական, մի բան, որ ամենևին քննորոշ չէ Սայաթ-Նովայի ստեղծագործություններին: Մեղ համար անհասկանալի է «վուցոս փուշս կոտրված» արտահայտությունը: Բնագրում դարձվածքը շատ պատկերավոր է ու խոր՝ «ոնց մաքա՝ բեռնած...» նշանակում է՝ «շշկլածին» հտ են դարձրել ծանր անպատված, վիրավորած: «Մաթա» բառը պարսկերեն է՝ զարմացած, շվարած, մոլորյալ իմաստն ունի: Եթե Սայաթ-Նովայի ստեղծած այս պատկերը փորձենք պատմել, ապա կլինի «հասցեն շիթթած մոլորյալի պես ինձ Արունիկի վրա հտ դարձրին՝ անպատվությանը բեռնած»: Դարձվածքի միտքը, ինչպես տեսնում ենք, պատկերավոր է արտահայտված և օգնում է բանաստեղծի ու արքունիքի փոխհարաբերությունը ճշտելուն: Թարգմանության չորրորդ տողը անշուշտ հաջող է: Ավելի լավ կլիներ «լիզուն... նրանց»-ը փոխել բնագրի «էն քարթուլին» արտահայտությամբ: «Քարթուլի» բառը թարգմանությունը ավելի պատկերավոր կդարձներ, կոլորիտային և ապա՝ այն սոսկ «վրաց լեզու» չի նշանակում, այլ նաև՝ խոսքի որոշակի տարբերակ,

ինչպես հայերենում ունենք «հայրեններ»։ Վեյսին տողը
«էրեստ սիւ մուր իս դուն»-ը ոչ միայն չի առնչվում բնա-
գրին, այլև ուշադիր լինելու դեպքում, կարող է վնասել նրան։
«Սև երես, սև մուր, մրոտ, մրել» կապակցությունները պատ-
ճառաբանված (հետևաբար արգարացի) որևէ նախատինք են-
նշանակում։ Մինչդեռ Սայաթ-Նովան «հրաժարելով հրաժա-
րիմք» է ասել բոլոր ամբաստանություններին, բնագրի «կեղ-
տոտ խալիչա ես դուն» ընդհանուր խաղից բխող որոշակի-
իմաստավորում ունի։ Խալիչա, որ ոտնատակ են արել ու կոխ-
կըրտել։ Ինքնին հասկանալի է ինչպիսի համառությունը են-
հաջողել Սայաթ-Նովայի թշնամիները գետնել բանաստեղծին-
(իմա զրկել քյամանչից)։

Չ ո ր ր ո ր դ հ ն գ յ ա կ
բնագրում.

Ասված բան է՝ սարը սարին կհանդիպի.
Աստծո կամքն է ողորմության զբալը,
Իսկ ինձ զբալը՝ բող Բո ձեռնով լինի...
Երեկ դուրս շնետիր, ծեծելի մի լավ,—
Իմ հողեր հայրումայրն ես դու։

Թարգմ.

Աստծու կամոք մարքս ողորմած պիտի.
Սարն էլ սարին կու հանդիպի, ով գիտի.
էրեկ մենակ ինձ ծեծելով խրատիր,
Կամ քու ձիռով ինձ յիդ տայիր անպատվիր,
Իմ հողերս մինձ ծնուլքը վուր իս դուն։

Սայաթ-Նովան ամենևին էլ «մարթն ողորմած պիտի»-ի
հարցը չի քննում, այլ այն, որ ողորմած լինելը, առհասարակ
աստծո գործն է, բայց իմ հանդեպ դու կատարիր այդ աստվա-
ծայինը։ Այս երկուսի միջև որոշակի տարբերություն կա-
տվյալ դեպքում խոսք չի կարող լինել մարդու ողորմածու-
թյան մասին ընդհանրապես։ Բանաստեղծը Հերակլին դիմել
է նորից իր տեղը վերադառնալու ակնկալությամբ, հավանա-
բար քահանայական ծառայության տհաճությունը զգալու-
հետո։ Այդ է պատճառը, որ նա թագավորին աստծո շնորհով

է օժտում՝ իր հանդեպ գթության ակնկալով: Նման դիմումը, մեր կարծիքով, ոչինչ ընդհանուր չունի արքունական հաճոյախոսության հետ. դաժանորեն պատժված Սայաթ-Նովան (իր չգործած մեղքի համար) հոգևորականի իրեն անհարիր ծառայությունից դառնացած պատրաստ է թագավորին նույնիսկ «հոգևոր հայր ու մայր», «աստված» իսկ համարելու, միայն թե «սիւլ կաբան» ու «խուցը» նորից բանաստեղծությամբ փոխարինվի: Թարգմանության չորրորդ տողը մեկնական հավելում է և պարզունակ՝ տողերի թիվը հինգ դարձնելու ստիպմունքով: Աինչդեռ կարելի էր չզեղչել առաջին կամ երրորդ տողերից մեկը: Տվյալ դեպքում մենք առարկում ենք ոչ թե թարգմանչական հնարավորությունը, այլ Սայաթ-Նովայի բանաստեղծության դաղափարական որոշ նրբերանգների կորուստը:

Վերջին հնգյակը համեմատաբար հաջող է թարգմանված. բնագիր.

Թեկուզ ջարդեն կող ու իրանս՝
Քեզնից չեմ գնա՝ շունչս բերանս,
Թե Քուտը չի խեղդի՝ ծովը կընկնեմ...
Լեզվով ավելացրիք քո դարդերը,
Սայաթ-Նովա, դառր կսկիծի՞ն պատրաստ ես դու:

Թարգմ.

Թեկուզ ջարթին, ջանքս փետով վեր հատին,
Շունչս բիրնիս չիս ինձ քեզնից չիմ դատի.
Նովը կընգնիմ, թե վուր Քուտն ինձ ազատի...
Սայաթ-Նովա, քո լիզվովն ցավ դատի,
Հալրաթ դարդ ու ցավի մե աղպուր իս դուն:

Վերամշակման կարիք են զգում վերջին երկու տողերը. «քո լիզվովն ցավ դատի» արտահայտությունը հեռու է բնագրից, կարծես Սայաթ-Նովան անիծում է իր արվեստը, մինչդեռ բնագրում շատ որոշակի է ասված՝ լեզվով ավելացրիք քո դարդերը: Այս տողը լավագույն սկզբնաղբյուր է Սայաթ-Նովայի ողբերգության պատճառը մեկնելու: Դարդերը լեզվի պատճառով են ավելացել, նշանակում է Սայաթ-Նովան իր

բանաստեղծություններն է ակնարկում, ինչ խոսք, նրանց ժողովրդական բովանդակությունը: Ուրեմն բանաստեղծի վտառումը ոչ թե սիրահարության պատճառով է եղել, այլ նրա լեզվի, այսինքն՝ նրա երգի բովանդակության պատճառով:

Մեր կարծիքով նշված թերությունների մի նշանակալի մասը հայերեն տողացի թարգմանությունից է բխում:

Սայաթ-Նովայի բանաստեղծությունների տողացի թարգմանությունը չի կարելի վստահել սոսկ վրացերեն լեզուն խմացողի: Բնագրում կան բառեր, դարձվածքներ, որոնք այսօրվա վրաց լավագույն ընթերցողին իսկ անհասկանալի են: Միայն մասնագետը կարող է մեկնաբանել դրանք:

Բերենք նման աշխատանքի անհրաժեշտությունը վկայող մի քառատող.

Ինձ ավատա, ուշերավլե բառ քե կա,
Շատ հասարակ երկաթի համա կոսին.
Փետե ամանն ինչքան էլ օսկեջրես,
Նրան էլի մե վառվող պինա կոսին:

Պետք է սկզբունք մշակել ո՛ր բառը թարգմանել, ո՛րը պահել: Ի՞նչ կարող է հասկանալ հայ ընթերցողը «ուշերավլե բառ թե կա» արտահայտությունից: Թարգմանիչը պահել է վրացերեն «ուշերավլե» բառը, բայց բառարանում չի բացատրել այն: «Ուշերավլե» նշանակում է անպետք, վստահությունից զուրկ, և խիստ փոխաբերական առումով է գործածված, ինչպես վերջին քառյակն է բացատրում: Չորրորդ տողում նույնությամբ է պահված «պինա» բառը: Ժողովածուի բառարանում նորից չկա. «պինա»-ն հունարենից կատարված փոխառություն է հայերենում ու վրացերենում՝ «պինակի, պնակ» ձևով (տե՛ս Մարկ. 26, 23): «Պինա» ձևով մի երկու անգամ գործածված է Վ. Բարնովի և Ի. Ճավճավաձեի մոտ: Այսօրվա վրացուն բառը գրեթե անհասկանալի է: Առավել անհասկանալի է (այդ ձևով) ժամանակակից հայ ընթերցողի համար: Ուրեմն պետք է կամ «պնակ» ձևով տալ, կամ բացատրել բառարանում: Իսկ որոշ բառեր հարկավոր էր անպայման պահել. օրինակ՝ այս քառյակի բնագրում հանդիպող «զար-

նիշ»-ը, որ պարսկերեն է՝ զար-նիշ, «ոսկե-նիշ», ոսկեներիչ է նշանակում:

Այսպիսի դիտողություններ կարելի է անել Սայաթ-Նովայի վրացերենից թարգմանված բանաստեղծությունների ղգալի մասի վերաբերյալ:

Մեծ բանաստեղծի խաղերի ակադեմիական հրատարակության ժամանակ վրացերեն (նաև ադրբեջաներեն) խաղերի լիակատար թարգմանությունը կատարելիս՝ պետք է նկատի առնվեն վերոհիշյալ հանգամանքները:

ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Սայաթ-Նովային վերաբերող տեղեկություններից շատերը բաղմիցս օգտագործվել են բանասիրության մեջ, հատկապես վրաց սայաթնովագետների կողմից: Բայց դեռևս չունենք խիստ բնագրային ու լիակատար հայերեն հրատարակություն: Վրացական սկզբնաղբյուրները թարգմանելիս կամ վերաթարգմանելիս նպատակ ենք ունեցել հայ սայաթնովագետներին հնարավորություն ու առիթ տալ վերանայելու տրագիցիոն դարձած մի քանի կլրահայտություններ, կատարելու Սայաթ-Նովային վերաբերող աղբյուրների համեմատական ուսումնասիրություն:

Աշխատանքը չծանրաբեռնելու համար խուսափում ենք ծանոթագրություններից: Միայն, մինչև տեքստի թարգմանությունը, ճշտում ենք նրա հեղինակային պատկանելիությունը, գրության ժամանակը, հավաստիությունը և այլն: Խուսափում ենք նաև մանրադնին մատենագիտություն կազմելուց:

Վրացական աղբյուրները իրենց տեսակի մեջ միակն են: Հայ գրականության մեջ, որքան էլ զարմանալի է, Սայաթ-Նովային վերաբերող նման աղբյուրներ չունենք, բացառությամբ հեղինակի շորս ինքնագիր հիշատակարաններից, որտեղ խոսվում է միայն ծնողների և իր քահանայության մասին: Մինչդեռ վրացական աղբյուրները բավական շատ արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում ոչ միայն նրա կենսագրության, այլ նաև բանաստեղծական արվեստի, հոգևոր ծառայության, գրական վաստակի և այլ հարցերի շուրջը:

Վկայությունների ուղղակի Սայաթ-Նովային վերաբերող քաժինները թարգմանում ենք բնագրի առգրությամբ, որը հնարավորություն կտա, ցանկության դեպքում, ստուգել աղբյուրը, այստեղ ևս երանգներ որոնել: Աղբյուրները սահմանափակվում են Հովհան, Թեյմուրազ և Բագրատ արքայազների վկայություններով: Պլ. Իոսելիանիի հաղորդումը, ինչպես իր տեղում նշել ենք, սկզբնաղբյուրի արժեք չունի, որովհետև գրվել է անցյալ դարի 60-ական թվականներին:

Թարգմանելիս աշխատել ենք անաղարտ պահել բնագիրը, հավելել ենք բնագրով թեկադրվող բառեր միայն, այն էլ անկյունավոր փակագծերի մեջ դնելով:

ՀՈՎՀԱՆ ԱՐԳԱՅԱՋՆ, «ԿԱԼՄԱՍՈՐԱ» («ԿԱԼՄԱՍՈՐԻՔ»)

Հովհան Արքայազնը (1772—1836) իր ժամանակի խոշորագույն վրացագետն էր: 1801 թվականին, Վրաստանի պետականության վերացումից հետո, տեղափոխվեց Պետերբուրգ, որտեղ և շարադրել է իր նշանավոր հանրագիտարանը՝ «Կալմասորա»: Պահպանված տեղեկությունների համաձայն, աշխատասիրությունը շարադրված է 1813—1828 թվականների միջև, երեք ծավալուն հատորներով: Հիմնականում այն մենագրություն-ուղեգրություն է: Այստեղ արտացոլված են Վրաստանի քաղաքական ու մշակութային կյանքին վերաբերող հարյուրավոր հարցեր, օգտագործված են բաղմամբիվ պատմական վավերագրեր ու հրովարտականեր: Իբրև քննվող հարցերի շուրջը խորհրդածող, պայմանականորեն, Իոնա (=Իոան) Խելաշվիլին է հանդես գալիս, որ իրական անձնավորություն է և Հովհանի դասընկերը, իսկ ապա՝ Քարթլիի Քվաթախեի վանքի կուսակրոն՝ կիսասարկավադ: Արխիվային փաստաթղթերի համաձայն, Խելաշվիլին իրոք նյութեր է տրամադրել Պետերբուրգում ապրող իր դասընկեր-արքայազնին: «Կալմասորան» ունի անսպառ ճանաչողական արժեք: Երկար ժամանակ գիտնականները բանավիճում էին երկի հեղինակային պատկանելիության շուրջը: Նոր հայտնաբերած

դրչագիրը առմիշտ ճշտեց Հովհան Արքայազնի հեղինակությունը:

«Կալմաստբան» հայագիտության համար հետաքրքիր է մի քանի առումով. այստեղ թվարկվում ու մասամբ բնութագրվում են Վրաստանում ապրող շատ հայ գործիչներ, գրողներ, հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդվում Վրաստանի հայկական բնակավայրերի պատմությունից (հատկապես հեղինակին ժամանակակից շրջան), նկատվում են պատմական Գուգարքի (Սոմխիթի) հնությունները, բնակչության վիճակը, խոսվում է էջմիածնի այն ժամանակի վիճակի մասին և այլն: Պակաս հետաքրքիր չեն նաև ղուտ տեսական-փիլիսոփայական բնույթ կրող խորհրդածությունները, որոնք արժեքավոր են XVIII դարի թիֆլիսահայ մշակույթի հետ կապված հարցերը քննելիս: Ամենից արժեքավորը, սակայն, Սայաթ-Նովային վերաբերող վկայությունն է: Հովհան Արքայազնը նշանավոր անձնավորություն էր, 1789 թվականից սկսած Վրաստանին առնչվող բոլոր անցուղարձերի ուղղակի մասնակից: Նա վրացական ջոկատներից մեկի ռազմավարներից էր՝ 1795 թվականին, Կրծանիսում: Հովհանի գրառությունները ականատեսի ժամանակագրության արժեք ու հավաստիություն ունեն:

Տեքստում հնարավորություն կա ճշտելու նրա Հայաստան կատարած ճանապարհորդության ժամանակը, հետևաբար նաև՝ Սայաթ-Նովային վերաբերող տեղեկությունների թվագրումը: Սողոմոն Արղության-Երկայնաբաղուկի հետ ղրուցելիս նա վերջինիս նախատում է «անհավատարմության համար», հիշեցնելով, որ Երկայնաբաղուկների հանդեպ ողորմած է եղել Հերակլ II-ը (մահ. 1798), և այժմ էլ Սողոմոնի հանդեպ նույնքան ողորմած է թաղավոր Գիորգին (1798—1801): Ուրեմն՝ Սայաթ-Նովայի հետ Հովհան Արքայազնը հանդիպել է Հերակլի մահից հետո (1798): Հաղպատ-Սանահինից նա ուղևորվում է էջմիածին, ուր հանդիպում է վրացերեն գիտեցող կաթողիկոսին. ճիշտ այդ տարիներին հայրապետ էր վրաստանցի Դավիթ Էնագեթցին: Իսկ թե որքանով

են հավաստի նրա վկայությունները, կարելի է ստուգել Արդուսյաններին վերաբերող Հերակլ II-ի հրովարտակի հիշատակմամբ: Այդպիսի հրովարտակ իրոք կա և ճիշտ է նրա բովանդակության վերաշարադրումը, ճիշտ են նաև «հանրապետության» շուրջ արված դատողությունները. այս թվականներին հնդկահայոց ծրագրերը բավական տարածուն էին և ունեին մի շարք կողմնակիցներ¹:

«Կալմասոբան» մի երկու անգամ հատվածաբար է հրատարակվել: Իսկ ապա՝ երկու հատորով՝ Կ. Կեկելիձեի և Ալ. Բարամիձեի խմբագրությամբ: Սայաթ-Նովային վերաբերող տեքստը քաղում ենք այս վերջին հրատարակության I հատորից²: Ռուսերեն թարգմանության մեղ հետաքրքրող մասը խիստ կրճատված է³:

* * *

«...Երբ Հովհանը Սանահին հասավ, հարցրեց Արդուսյանը՝ վիլու անդ գտնվելու մասին: Հայտնեցին Սողոմոնի այնտեղ լինելը: Հովհանը ուղարկեց Զուրաբին և իջևան խնդրեց: Ուղարկված Զուրաբը այցելեց (Սողոմոնին) և տուն խնդրեց: Նա անմիջապես տուն տվեց և Հովհանին իր մոտ ընթրելու հրավիրեց: Սրանք զնացին նշանակված օթևանը և հանգրտացան այնտեղ: Հետո, ընթրիքի ժամանակ, Հովհանը զնաց Սողոմոնի մոտ: Երբ Հովհանը հասավ՝ ասաց. «Խաղաղություն ձեզ, ով Երկայնաբաղուկ»: Նա էլ շնորհակալություն հայտնեց, հարցուփորձ արեց, հետաքրքրվեց ճամփորդության նպատակներով: Հովհանը ամեն ինչ պատմեց, հետո ընթրեցին:

...Հովհանը վեր ելավ, հրաժեշտ տվեց Սողոմոնին: Սողոմոնը ծախսելու փող նվիրեց և ճամփու դրեց, [ասելով]՝ վաղը առավոտյան շուտ Միսխանա պիտի գնամ: Եվ այսպես բաժանվեցին նրանք:

¹ Հմմ. Պ. Մ ու ռ ա դ յ ա ն, Գայուս Ռեկտորը և հայ մշակույթը, «Կա-մուրջ», Թբիլ., 1962, էջ 438—442:

² «კალმასობა», 1936:

³ Царевич Иоанн, Калмасоба, Тб., 1945, стр. 111—114.

Հովհաննը հանգստացաւ այդ գիշեր: Հաջորդ օրը այցելեց այնտեղի շինություններն ու ամրությունները և մեծապէս հաւանեց ու ասաց. «Ձարմանում եմ, թագաւորներն ինչու այստեղ քաղաքների պէս ամրություններ չեն արել և ժողովուրդ չեն բնակեցրել: Այս հո բնականից ինքնին [ամրություն] է ստեղծւած և արշավողների համար անանցանելի է: Բայց, երևում է, սրտացաւ օգնականներ չեն ունեցել, այն իրենց անձնական օգուտը որոնողներ»: (Ապա եկաւ դեպի Հաղպատ, այն եւս դիտեց և այնտեղի եկեղեցին ու շինությունը շատ հաւանեց:

Այն ժամանակ հայ արեղաներից ինչ որ մեկը Հովհաննին իր խուցը հրավիրեց: Նա էլ գնաց: Նրբ այդ վարդապետը Հովհաննին իր խուցը տարաւ, բարեկեց ու ճամփորդության նպատակները հարցրեց: Հովհաննը ամեն ինչ հաղորդեց, և նստեցին, մի քիչ զրուցեցին: Վարդապետը Հովհաննին ճաշ հրամցրեց, և սկսեց ուտել: Միաժամանակ լաւ գինի էլ հյուրասիրեց Հովհաննին, և ինքն էլ լաւ էր խմում: Այդ ժամանակ շոնգուրն առաւ ու սկսեց նվագել, և ապա հաջորդեց այս երգը՝

Իմ խիղճ զրտիս, քիզիդ էս ինչ պատահից,
Վրոխ աշխարհում ծաղր ու տրնազ քի պատից.
Ուրսը փախար, կնթի բախտըս սոթ տըվից,
Վիրշումն էլ տի'ս, թի վր'նց բեղովաթ էլար.

Դե էլ յիս ո՞ւմ միդ զընիմ, ինչի'ց էլաւ.

էս ամենըն հենց իմ էս խի'լքից էլաւ:

Աշխարհումըս դուն պատվական ու գոված,

Շուշի նըման օսկի դութումըն պահած.

Աջաբ, հիմի դուն ծեռ քա'րից իս շինած.

Հանկըրթակի էս ի'նչ արին, ի'նչ էլաւ.

Դե էլ յիս ո՞ւմ միդ զընիմ, ինչի'ց էլաւ.

էս ամենըն հենց իմ էս խի'լքից էլաւ:

Թաքավորաց կամքով մեջլիս կանչվողիս,

Թավաղներուց միձըրվող ու հարգվողիս,

Կարմիր կապան արք ու փառքով հաքնողիս

Աբիդալի սիւլ քուրձը բաժին էլաւ.

Դե էլ յիս ո՞ւմ միդ զընիմ, ինչի'ց էլաւ.

էս ամենըն հենց իմ էս խի'լքից էլաւ:

Բըրինձ էի, դարի դառնալն ինչի՞ս էր,
Յիս աղաւնի, նուր լոր դառնալն ինչի՞ս էր.
Ասեք, կըրունավուր դառնալն ինչի՞ս էր.

Վայ թե հենց իմ անբախտ օրի՞ցն էս էլավ.
Դե էլ յիս ո՞ւմ միղ զընիմ, ինչի՞ց էլավ.

էս ամենըն հենց իմ էս խի՛լքից էլավ:
Հիմի էնթի, հիովում, սելիր ին լըծում,
Փռանգըստանու բերած սաղիր ին ածում,
Ալթմիշլուզը սանթուրի համա զըցում.

Իմ տունըս էլ էսօր վուր էս խոցն էլավ,
Դե էլ յիս ո՞ւմ միղ զընիմ, ինչի՞ց էլավ.

էս ամենըն հենց իմ էս խի՛լքից էլավ:
Սալաթ-նովուն դուս մի անի՛ պահպանի,
էլ չի գընա Շահի մողն ու՝ Սուլթանի.
Նա միր սուփրի զարթն էր, դոված-անվանի.
Փետե սաղով նա գործ տեսավ էնքան լավ.

Դե էլ յիս ո՞ւմ միղ զընիմ, ինչի՞ց էլավ.
էս ամենըն հենց իմ էս խի՛լքից էլավ:

(Թարգմ. Մ. Հասրաբյանի)

Հովհան սարկավազը զմայլված նայում էր և ասաց.
«Վայ խեղճ, ինչպէս է ողբում աշխարհական [լինելու] կո-
րուստը»: Ապա դիմեց. «Հայր, կուսակրոն եք, ձախ չգնաք»:
Վարդապետ.— Երբ քո հասակին էի՝ սովորաբար և՛ ձախ էի
հակվում, և՛ աջ:

Հովհան.— Վայ ինձ, դրա համա՞ր եք ողբում:

Վարդապետ.— Դրա համար էլ եմ ողբում ու քեզ համար էլ,
որ [տակաւին] պատանի հոգեւորական ես ձեռնադրվել:

Հովհան.— Ավելի լավ է մարդ պատանեկությունից բնտեղա-
նա բարուն. դու էլ եթե երիտասարդ [հասակում] արեղաւ
ձեռնադրվեիր՝ այժմ այս տրտմության մեջ չէիր լինի:

Վարդապետ.— Եթե իմ առաջնորդը ինձ թույլ տար ես այն
աշխարհական [կյանք]ը կգերադասեի այս հոգեւորակա-
նից:

Հովհան.— Ասացեք խնդրեմ, ո՞վ եք դուք:

Վարդապետ.— Ես մեղասպարտ. (կամ խեղճ) Սալաթ-նովան
եմ (var: Սաաթլամա), եթե լսել եք:

Հովհան.—Հարկավ լսել եմ ձեր գովքը սազանդարության և քեֆի մեջ. ասացեք խնդրեմ, ո՞վ էիք դուք.

Սալաք-Նովա (Սաաթլամա).—Ես լավ շոնգուր [նվագել] դիտելի և միաժամանակ պարսկական հանգի վրացերեն երգեր գրեցի, [որ] դեռևս ընդունված չէր, և, երբ թագավոր Հերակլը մեջլիսում էր, մեզ՝ նվագողներին, [ներամոտ] տարան, այն ժամանակ ես պարսկական հանգով վրացերեն երգեցի: Բատոնին շատ դուր եկավ, և ինձ խալաթ էլ շնորհեց: Հետո ուրիշ շատերը [այգպես] երգեցին և ընդօրինակեցին ինձ. ես ամենուր տեղ ունեի ոչ միայն երգով, այլ նաև կատակ[ասացությամբ] և աշխարհական գործերով: Շատ բաներով էի զբաղված: Հետո այս հոգևորականությունն ընտրեցի և աստ եմ ռահնեց հոգևորական շրջանում ասած խաղը՝ երգով ձեռնակացրի:

Հովհան.—Քանի որ թողել եք աշխարհը, ուրեմն երգից ու նվագից էլ պիտի ձեռք քաշեք:

Սալաք-Նովա.—Իմ [հոգևոր] առաջնորդը ևս [այգպես] հրամայեց, իսկ ես այսպիսի խոստում (պայման) տվեցի, որ քանի այս լարերը հագած են շոնգուրին և չեն կտրվի՝ ես ձեռ չեմ քաշի, որովհետև երբ ինձ արեղա ձեռնադրեցին, այս լարերը ծոցումս էին մնացել և նրանք ևս ինձ հետ օրհնվել են, [արդ], այդ օծյալ լարերի վրա եմ նվագում:

Հովհան.—Քանի որ խոստումդ պահում ես՝ կլստահեն քեզ: Եվ այս կատակով ավարտեցին ճաշկերույթը:

Սալաք-Նովա.—Ես համենայն դեպս, կմեղսաքաղվեմ, որովհետև մեր այս եկեղեցին քառասուն աղոթարան ունի և մերոնցից ով վախճանվում է, յուրաքանչյուր [աղոթարան]ում քառասուն օր պատարագում են: Քառասուն օրվա մեջ տաս պատարագ են մատուցում: Եվ այսպես է ասված՝ ով իր ննջեցյալին քառասուն օրում տաս անգամ պատարագել է տալիս՝ անշուշտ կմեղսաքաղվի, եթե նույնիսկ վերջին ժամն է՝ կխոստովանվի ու կճաշակվի:

Հովհաննէր շատ զարմացաւ եկեղեցու այդքան աղոթա-
բանների համար, նորից ստուգեց ու ասաց. «Հին ճարտարա-
պետները իսկապէս գովելի են եղել որ այսքան լավ արվեստ
ու քանդակումներ են [դրոշմել], սանդուխները՝ մի քարից,
թաղերը՝ լուսամուտներով ու հատակի հետ միաձուլ: Ես այս-
պիսի շինություն ոչ մի տեղ չեմ տեսել»: Ապա հրաժեշտ
տւեց Սայաթ-Նովային և նորից դեպի Բորչալո գնաց»:

«Պոեզիայի կամ բանաստեղծության մասին»

Պետրե [Լարաձե].— Ինչպիսի՞ն են պարսից կամ թուրքաց հան-
գով գրված երգերն ու բանաստեղծությունները, ո՞ւմ
ժամանակ ներմուծված ու վրացերեն լեզվով երգված:

Հովհանն.— Չկար պարսից հանգի որեւէ երգ՝ նրանց իսկ լեզ-
վով ու երաժշտական գործիքով, որ վրացիները վաղուց
չճանաչէին: Բայց այդ մասին գրավոր [աղբյուրներ]ը
չեն վկայում: Իսկ երբ Ռոստոմ թագավորը ստացաւ
Քարթլին՝ նա հիմնովին պարսից կանոն ու ծես կարգեց.
ինչպէս և տան հանդեսը, հատակին նստելը, ծառայող-
ների անվան փոխումը, պաշտոնների պարսկերեն կո-
չումը: Այդ թվում երաժշտական գործիքներն ու երգերը
ևս նա ներբերեց և բազմացրեց Վրաստանում: Նրանից
հետո՝ Վախտանգ արքան, ապա՝ Թեյմուրազը, ապա՝
Հերակլ երկրորդը, որը եղել էր Պարսկաստանում և
Հնդկաստանում, նադիր շահի կողմից դատաւարակվել,
ինքն էլ լավ գիտեր պարսկերեն ու թուրքերեն, այդպէս
և՛ երաժշտական գործիքներն ու եղանակները:

Սրա ժամանակ առավել ևս շատացան պարսից
եղանակի գործիքներն ու երգերը, և նրա նմանութամբ
մի քանի անձիք ձգտում էին ու պարսից եղանակով
վրացերեն երգեր գրեցին: Նվագում էին շունդուրի ու
այլ գործիքների վրա և երգում: Այժմ էլ սա սովորական
բան է մեզ մոտ:

Իսկ այս հանգի վրացերենի առաջին ներմուծողներն
էին հայ երաժիշտները՝ Սայաթ-Նովա կոչվածը և այլոք,
այսպէս՝ Բեսարիոն Գաբաշվիլին, առաջնակարգ բանաստեղծ
ու ստեղծագործող:

ԹԵՅՄՈՒՐԱՉ ԱՐՔԱՅԱՉՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՍԻՆ

Թեյմուրազ Արքայազնը (1782—1846) նշանավոր գրա-
կան-հասարակական գործիչ էր, մեծ գիտակ ու պաշտպան
վրացական հնությունների: Սայաթ-Նովայի որդի Հովհաննես—
Օգանեզա—Իվանը Թեյմուրազի պատվերով է կազմել իր հոր
երգերի ժողովածուն (1823) և այն նվիրել պատվիրատուն:
Թեյմուրազ Արքայազնը անձամբ կազմել է իր հնագրանի
բովանդակած գրչագրերի նկարագրությունը, շատ համառո-
տակի ծանոթագրելով այն: Թեյմուրազը իր ժամանակի ամե-
նահանրահայտ և վաստակավոր վրացագետն էր, գիտեր հա-
յերեն, թուրքերեն և պարսկերեն, ըստ որում լեզուների իմա-
ցության մեջ այնքան վարժ էր, որ Դավթի սաղմոսները վրա-
ցերենից թուրքերեն և պարսկերեն թարգմանեց: Հովանավո-
րում ու քաջալերում էր երիտասարդ հայագետ-վրացագետ
Մարի Բրոսեի (Marie Felicite Brosset, 1802—1880) վրա-
ցագիտական մղումը, նրա համար գրական ընդօրինակումներ
ուղարկում: Արքայազնն իր կազմած «Ձեռագրաց նկարագրու-
թյունը» տրամադրեց Բրոսեին, որը հրատարակեց Փրան-
սերեն թարգմանությամբ. Catalogue des livres georgiens
tant imprimés que manuscrits, anciens et modernes¹.

Նկարագրության № 176 կետում խոսվում է Սայաթ-Նո-
վայի խաղերի ժողովածուի ու նրա հեղինակի մասին: Մ.
Բրոսեն բառացի թարգմանել է ամբողջ ծանոթությունը²: Ըստ

¹ Discours prononcé a l'Assemblée générale de l'Académie Im-
periale des sciences de St.-Petersbourg, par M. Brosset, St.-Peters-
bourg, 1838, p. 55—114.

² Անդ, էջ 107—108:

էության, Բրոսեի այս թարգմանությամբ հւրոպական դրականության մեջ առաջին անգամ է խոսվում Սայաթ-Նովայի մասին: Պահպանվել է Թեյմուրազ Արքայազնի կազմած վրացերեն բնագիրը (Ձեռ. ինտ. А—1091): Բնագրի հրատարակիչ Ս. Իորդանիշվիլին³, ինչպես հրեում է, ուշագիր չի հղել Բրոսեի թարգմանության ֆրանսերեն տեքստին (կամ գոնե չի համեմատել այն իր հրատարակության հետ), ուստի թյուրիմացության մեջ է ընկել, կարծելով, թե «նկարագրությունը» կազմվել է Թեյմուրազի մահից հետո (1846)՝ այլոց կողմից: Մինչդեռ վրացերեն ձիշտ այդ բնագիրն է, որ Բրոսեն 1838 թվականին թարգմանել ու հրատարակել է: Ուրեմն՝ «Ձեռագրաց նկարագրությունը» ու նրանում պահպանված վկայությունը Սայաթ-Նովայի մասին գրվել են 1838 թվականից առաջ, հավանաբար 1835—1837 թվականներին:

Բանասիրությանը հայտնի է Թեյմուրազի «նկարագրություն» մի այլ խմբագրություն ևս, փոքր ինչ համառոտած⁴: Այստեղ ևս խոսվում է Սայաթ-Նովայի մասին (էջ 181—82), բայց հույժ կրճատ, առանց որոշ մանրամասների:

Ստորև թարգմանում ենք վերոնշյալ երկու խմբագրության Սայաթ-Նովային վերաբերող հատվածները, միաժամանակ առկցելով Բրոսեի թարգմանությունը, վերջինս ի ուշագրություն սայաթնովագիտության պատմությամբ զբաղվողների: Առաջին (ընդարձակ) պատումը թարգմանում ենք А—1091 ձեռագրից՝ ուղղելով այդ հատվածի հրատարակության բավական նկատելի սխալները⁵: Վկայություններից առաջինը սայաթնովագետներից միայն Գ. Լեոնիձեն է օգտագործել, այն էլ սոսկ Սանահինից լինելը ցույց տալու համար, իսկ երկրորդը՝ ոչ ոք:

³ „თეიმურაზ ბატონიშვილის წიგნთსაცავის კატალოგი“, 1948:

⁴ Վրաց բնագրի հրատ. տե՛ս А. Л. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, вып. III, 1894, стр. 149—186.

⁵ Ս. Իորդանիշվիլու հրատ. մեջ (էջ 40) տրոհման անճշտություններ կան, հետևաբար՝ աղճատված է միտքը:

(ქ. 99). № 177. სტიხნი. ერთი სრული წიგნი საადნამასი, რომელსა ქართველნი სავათნამას უხმობენ. ესე იყო ჟამსა მეფისა ირაკლი მეორისა, მეფის გიორგის XIII-ის ბატონიშვილობაში საკუთრად, საბატონიშვილო ყმა იყო მეფის გიორგისა და იმას ახლდა, მაგრამ ხშირად მეფის ერეკლესთან II-ს იყო, რადგანაც დიან კარგი სახანდარი (ე. ი. მესაკრავე) [იყო], სხვათა და სხვათა ინსტრუმენტ[თ]ა (ე. ი. საკრავთა) უკრავდა და იმღეროდა, ლექსაცა თუითვე სთხვებდა. იგი იყო სანაინელი, მეფის გიორგის XIII-ის საბატონიშვილოს სოფელისა, საქართველოს სომეხთაგანი. სომეხურსა და თათრულს სიმღერებსა და ლექსებსაცა სთხვებდა, სხვათა და სხვათ შემთხვევით ჟამსა თუითვე (ქ. 100) შემთხვეულების შესაბამის სტიხები სიმღერად საკუთრებლად უთქომს, აზრიანი და შესაბამიერი, თუმცა ლიტონი სტიხებია მდაბიურს გვარზედ, მაგრამ დიდად მოსაწონი.

№ 176. Un volume de poésies de Saad Nama en géorgien Sawath Nama. Il vécut sous Iracli II, au temps où le roi Giorgi XIII n'était encore que prince royal, Il était vassal particulier de ce prince. Bien qu'attaché à sa personne, il allait souvent à la cour du roi Iracli II, parce qu'il était excellent musicien, jouait de divers instruments et faisait des vers. Il était du village arménien de Sanain, compris dans l'apanage du prince Giorgi. Il chantait aussi l'arménien et le turk, et versifiait en ces deux langues. Il avait un talent extraordinaire pour faire des

№ 177. სრულად საადნამასი, ირქი. ქრეჩინსკი სადაქნამასა ზნ ჰილიამის ქრისტიანობით: შა (იმაშ სა-ქაქ-სილან—მ. შ.) აყრილ ქრ ჰნ-რასკ II ქადაქორის ირქი, ჯათქაქს-ზხორქს ქადაქორის ქადაქორანდო-ქანს ქამანასკ: შა ქადაქორი ზხორ-ქის არქაქაქსასკან თარქინსკი ზორთ-ქრ ჰ სრამიოთ ქრ გორქილ: შაქაქ-ჯანასკ ჰხორასკ ქადაქორის მიოთ ქრ-ორქილასკ ზქრასკ ქადაქორის მიოთ ქრ-ბრქილ ქრ ილ ზიქაქილ თარქინსკი დორ-ბქინსკილ: რანასთბოქიონს ჰქ-ქინს ქრ ზორქინსკი: შანასქინსკი ქრ ზა-ქადაქორი ზხორქს XIII ქადაქორასკ-ნასკან ქადაქორის გიორქს, ქრასთასქ-ჯაქსკი: შთბოქაქორილ ქრ ზასკ-ჯაქსკინს ილ აქრქინსკინსკი ქადაქ-ქინსკი აქათსკილ: შორქინსკილ-აქინსკი ჯამასკათასკანს ქადაქ-აქინსკი ქრ ჰორქილ ჯორქინსკი ქრასკ-თაქორ ჰ ჰანდოქინსკი ჰხორქს ქრ-სიქორასკან თხსკი ჯათასკი რანას-თბოქიონსკი, რაქს მხბასკილ აქ-ქანასკილ:

Chansons de circonstance, très piquantes et pleines d'ap-
proros. Ses vers sont simples et du genre le plus mo-
deste, mais agreables à la lecture.

(M. Brosset, *ibid.*, 107—108)

[მოკლე რედაქცია]

№ 173. სტიხნი, სრული წიგნი
შაადნამასი, რომელსა ქართველნი
სავათნამას ეძახიან. ესე იყო ჟამსა
მეფის ირაკლი მეორისასა, სა-
ქართველოს სომეხთაგანი, სიმლე-
რები სხვათა და სხვათა საღალღ-
ბელთა შემთხვეულებათა ჟამსა
თქმული, საკვირველად აზრიანი
და შესაბამიერი, ლიტონი ლექსნი
არიან.

(Ал. Цагарели, *ანუ*, էջ 181—182)

[Համառոտ պատում]

Բանաստեղծություններ Մայաթ-Նո-
վայի, որին վրացիները Մավաթնամա
ს სიუიამ, ქსակათარ ძიუიადი-
სამ აպում էր Հերակლ სერკიორჟი ძა-
მანას, վրասთან[ց]ի ჯაჲ էრ, სრ-
ფერქ აჲჲ ჲანդჲსასკან ათიქ-
სისკი ძამანასკ ათქად, ღარმან-
ქიორს [სიორ]ქამათ ჲ ათაღან, არ-
თარიოთ ჲასთარასკ (=თარქ) სარქს
სს:

ԲԱՐԻԱՏ ԱՐՔԱՏԱԶՆԻ ՎԻՍՅՈՒԹՅՈՒՆՐ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՈՐԴՈՒ ՄԱՍԻՆ

Սկզբնիկուս Կ. Կեկելիձեի անվան Ձեռ. ինստիտուտում
պահվող ժողովածուներից մեկում (H—607) պահպանվել է
Բագրատ Արքայազնի հավելագրած ծանոթությունը (էջ 147r):
Ձեռագիրն ընդօրինակված է Սաբինինի հնագարանում պահ-
պանվող մի քանի գրչագրերից: Այն բաժինը, ուր խոսվում է
Մայաթ-Նովայի որդու մասին, ընդօրինակված է վերոնշյալ
հավաքածուի № 8 գրչագրից: Պահպանվել է գաղափարի
(սկզբնօրինակի) նկարագրությունը (H—607, էջ 143r), ըստ
որի այն (սկզբնօրինակը) գրված է 1823 թվականին, Բագ-
րատի պատվիրով (առաջին մասը թարգմանված է ուսուհի-
նից, թարգմանիչ՝ Խոսեի Բաղլիձե): Ձեռագրի մեղ հետաքրք-
րող բաժնում նկարագրվում է Ձերբիղաց երկիրը՝ կալված-
ների պատկանելիությամբ: Բագրատ Արքայազնը, ի հավի-
չումն նկարագրության, առաջրել է իր ունեցած տեղեկու-
թյունը այս երկրի մասին: Իսկ այդ տեղեկությունը նրան

Սայաթ-Նովայի որդի Օհանեղան (resp: Հովհաննես) է պատմել:

Սայաթ-Նովայի որդին, պետք է կարծել, 1823 թվականից մի քանի տարի առաջ է Պետերբուրգ տեղափոխվել, որովհետև այդ թվականին նա արդեն ավարտել է հոր խաղերի ժողովածուի կազմումը: Հատուկ առնչություն ու մերձություն է ունեցել Պետերբուրգում ապրող վրաց արքայազնների հետ: Հնարավոր է կարծել, որ Սայաթ-Նովայի որդին ևս հոր պես մի տեսակ կիսազատ պատկանելություն է ունեցել թագավոր, Գեորգիին և նրա ժառանգներին: Գեորգի XIII թագավորի հրովարտականից մեկում (նույն ձեռագիրը, էջ 21) կարդում ենք. «Մեր հրամանն է. կալիդուրում գտնվող մեր ծառաները, առաջին՝ Գոգիա Գոջաշվիլի, երկրորդ՝ Խոանն և երրորդ՝ Օհանեղա,—սրանց շնորհում և տալիս ենք Բագրատի կին և մեզ հարս Եկատերինային: Թող այս իմանան և այդ մարդիկ, և այլոք, 23 հուլիսի, Քրոնիկոնի 268 (1800)»: Վաճառականության մեջ զբաղվող Օհանեղա-Հովհաննեսը կարող էր գտնվել կալիդուրում: Հրովարտակի ու Բագրատ Արքայազնի Օհանեղան անշուշտ նույն անձնավորությունն է: Միայն այս դեպքում հասկանալի կլինի Օհանեղա Հովհաննեսի Պետերբուրգում գտնվելու հանգամանքը: Ստորև թարգմանվող վկայությունը պիտանի է նաև բուն սայաթնովագիտության որոշ հարցերը քննելիս: Հեշտությամբ հղրակացնում ենք, որ Սայաթ-Նովային ճանաչողը միայն Թեյմուրազ Արքայազնը չէր, այլև նրա հղրայրները (այս դեպքում Բագրատը) և ուրիշ Պետերբուրգ տեղափոխված ողջ արքունիքը:

- [մ ը ն ա Վ Պ յ ը ռ ի]

հըրթեջնի սազաթրոտ զիցազո,—
ռձանե՞ն սազաթնազ[ն] Ֆիզլմա միան-
նո,—յրոտի ծըրթնի մաճանի ըզ-
նո ը՞ լիսթը ըզո: մը և ըմն
գազաճնցոտ մի՞ն և միսի թրո՞ծ
ընաճեո. ըսցոտի մի՞ն արիս, ըռոմ
տնրա ար շնճա, ըսց ամ իջո՞ծաճը

[Հ ա մ ե լ ա գ ը ու թ յ ու ը ն]

Ջերբեղիայում էի առևտրական գործ-
ծերով,—պատմեց ինձ Սայաթ-Նովայի
որդի Օհանեղա (Հովհաննեսը),—Մե-
հայն մազանչի՝ Հովհան անունով,
ղերի էր այնտեղ: Ես և նա ղտեցին
հողը և նրա փորձանիշը ստուգեցինք:
Այնպիսի հող է, որ փորել պետք չէ

აჭრიაო, საქართველოს მადანს
ბევრით უმჯობესიო; იმ ბერძენს
საქართველოს მადანში ემუშავა
დიდ ხანს და უცხო ოსტატი
ყოფო მადნისაო.

ინგნის ყისრქაბ ზა რაგმჩუა გერა-
ღანეიამ ზა ჳრასთანის რნგერეჩის;

სკო ზოცნე სრქარ ძამანასკ აჯისო-
თსლ ზე ჳრასთანის რნგერეჩი ქროს ჳ
ფირბი ართასქარე ქარეხთ ზე;

(24. H-607, ზე 147r)

ՆՅՈՒԹԵՐ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՎՐԱՅԵՐԵՆ ԽԱՂԵՐԻ
ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Վրաց սայաթնովագիտության համառոտ պատմությունն առ առկա խնդիրները շարադրելիս նշեցինք, որ քննական բնագրերի հրատարակումը հրամայական պահանջ է: Ասացինք նաև, որ սայաթնովագիտության թերի կամ վիճելի համարվող շատ հարցեր քննական բնագրերի առկայության դեպքում կճշտվեն, և, բնականաբար, մի քանի սկզբունքային ենթադրություններ գիտական փաստարկում կստանան (հակառակ դեպքում՝ կմերժվեն):

Վրացերեն խաղերի ակադեմիական հրատարակության համար նյութեր առաջարկելիս մենք հետևյալ նկատառումներն ունենք:

ա) Վկայել այդպիսի նյութերի առկայությունը: Վրաստանի ԳԱ Կ. Կեկելիձեի անվան Ձեռագրերի ինստիտուտի հավաքածոներում բազմաթիվ չափածո ժողովածուներ կան: Նրանցում երբեմն գետեղված են Սայաթ-Նովայի մեկ կամ մի քանի խաղեր:

բ) Ճշտել ներկայացվող տարբերակների կարևորությունը: Սայաթ-Նովայի խաղերը ժամանակի ընթացքում զանազան փոփոխություններ են կրել: Նույնիսկ նրա որդու՝ Իվանիի (=Հովհաննես) կողմից ընդօրինակված (թե կազմված) ժողովածուն դեռևս խաղերի անաղարտության բացարձակ երաշխիք չէ: Այդ ժողովածուն կազմելուց (1823) տարիներ առաջ Սայաթ-Նովայի մի խաղը, օրինակ, զգալի տարբերակ է ունեցել և նույնիսկ ոմն Սեֆիլ-Օղլանի հեղինակությունն ստանձնել

(տե՛ս Թումանիշվիլու ձեռագիր ժողովածուն): Բերվող նյութերի մի մասը վկայում է, որ Սայաթ-Նովայի համար եւս օտար չի եղել նույն խաղի մշակումը, ուրեմն և՛ տարբերակներ ունենալը (հմմ. № № 7, 9, 13 և այլն):

զ) Սայաթնովագետների ուշադրությանն առաջարկել ձեռագիր խաղերի խորագրերում ու հիշատակագրություններում հանդիպող տեղեկությունները հեղինակի մասին և այլն:

Մեր խնդիրը բոլոր տարբերակների նշումը չէ: Ըստ էության այդ կնշանակեր համեմատական բնագիր կազմել, որ տվյալ դեպքում մեր նպատակից դուրս է: Մենք միայն նյութեր ենք առաջարկում այդպիսի հրատարակության համար:

Վրացերեն խաղերի առաջին երկու տողը բերվում է ըստ Ի. Գրիշաշվիլու հրատարակության, որովհետեւ ձեռագրական տարբերակը ծանոթ չէ Սայաթ-Նովայի ժառանգությանը դբադլոցներին և կարող է շփոթություն առաջացնել: Բերվող երկտողը անսխալ կոդմնորոշում է տարբերակի պատկանելիությունը:

Անհրաժեշտ ենք համարել անկյունավոր փակագծերում բերել նաեւ հայերեն թարգմանության առաջին տողը: Վկայակոչված վրացերեն խաղի կամ տվյալ տարբերակի թարգմանությունը չունենալու դեպքում ինքներս ենք թարգմանում:

Եթե ձեռագրում հիշատակվում է Սայաթ-Նովայի անունը, ապա վկայակոչում ենք այն՝ հեղինակի անվան տարբեր գրությունները մասնագետների ուշադրության առաջարկելու նպատակով: «Սայաթ-Նովա» անունը ստուգաբանելիս ներկայացվող տարբերակները կարող են կարևոր նշանակություն ունենալ:

Տների ու տողերի քանակը նշվում է տեքստաբանական տարբերությունները բացորոշելու միտումով:

Թեև մեր նպատակը վրացերեն խաղերի ակադեմիական հրատարակության համար համապատասխան նյութերի առաջարկումն է, բայց անհրաժեշտ համարեցինք մասնագետների ուշադրությանն հանձնել վրացական ձեռագրերում պահպան-

ված հայերեն խաղերի մի երկու տարբերակ (№ 15—18): «Ձիա ասում թե...» խաղը Սայաթ-Նովայի վերջին ժողովածուում բաղկացած է հինգ տնից, մինչդեռ նրա մեր բերած վրացատառ տարբերակը (№ 16) տասը տուն է: Իսկ առաջարկվող հայերեն խաղերից մեկը (№ 18) բոլորովին անհայտ է:

Ձեռագրերը ներկայացված են հետևյալ պայմանական տառանիշերով.

H ¹ — 935—A	S—1543—G
H—1127—B	S—2385—H
H—1926—C	S—3686—I
H—1969—D	S—3723 (ս)—J
H—1999 (ոս)—E	A—1683—K
H—2130—F	Arch—495—L

Հավանական է, որ տարբեր հավաքածուներում կլինեն Սայաթ-Նովայի խաղերը պարունակող այլ ձեռագրեր ես, որոնք այստեղ չեն արտացոլված:

1.

արցիս շարի ար շոթժամս տացիս մեցոծարիստացիս,
շծրալոդ տացի մոցիզալ ծեմշրցատ օարիսապիս...

[Էսրան էլա խոսք չէ ունցի օչով իր դիդարի համա—13]

Ձեռ. A—21v—22r, K—1v, H—113r.

Ժան. ա) Հեղինակ՝ Նատ-Նոցա—K.

բ) Մուխամբադ A, HK—չիք:

գ) Չորս տուն, չորսյակ—AH, երեք տուն—K.

դ) Տարբերակներ—AHK. հատկ.—K,—ձեռք և ձեռք մեծան
մոմցոդե փխ շոժիլոդ ձեռք ցատեց.

2.

սեղտի ծքիլիլ ար ցամեցոնա!

ճազեղ ցնաեց,—յարի լոս մեցոնա!

[Մատող իմ բի, արի, ինն մի չարչարի—3]

Ձեռ. I—46—48.

Ժան. ա). Հեղինակ՝ Նատ-Նոցա.

բ) Հինգ տուն, հնգյակ:

գ). Գրիչ. հրատարակածից նկատելի տարբերվում է:

1 Առաջի տառանիշը վՍՄՈՒ ԳԱ ակադեմիկոս Կ. Կեկելիձեի անվան Ձեռ. ինստիտուտի հավաքածուի ցուցիչն է:

3.

ბალი ბუღბუღით ავსილა, ვარდსა რაზი არ აკლია,
აწ დაშვენდა ია-ვარდი, ზედ ლამაზი არ აკლია...

[Բաղրն բլբալով լցվի է. վարք-գույգտը չէ պակասում—6]

24n. L-24r, E-177r

ծան. ա) Հեղինակ՝ ՆՎԵՐՏՆԱՅԱ — Է.

բ) Հինդ տուն, 1-ը քառասորդ, 11-V-ը հնդյաղ—E.

դ) Էննը որդորինակոված է լիվերիան-ի 1887 թ. № 30-ից:

7) *Swappirawliḥliḥ*—EL.

4.

(მ)გალობს თუთი, ყაწალანი, ბუღბუღის ბანი მინდოდა,
სიჴმარში წამოაღ მასწავლის, ვარდის ნაბანი მინდოდა!

[Բաղում բուրի դուշն է կանչում՝ յիս բլբուլի ձայնն իմ
ուզում—20]

2hn. A—22v—23r; F—61r; G—81r; H—16r; I—44—45.

ბან. ა) *წიროფიქ*, სათნავემ ტაფითაღში [] და თქუა ესე,—*შაკაშ-ნიქონ* *შაქი-ქაღელ* *აჲაჲ აქ*,—G. თქმული სავანთა-საგან მუხამბაზი,—*შაკაშ-ნიქონი* *აჲაბ მიქსამარაქ*,—F. მისივე მუხამბაზი *წილქსი* *მალსამარაქ*,—I.

բ) Հեղինակ՝ Տատնաշահ-Գ, Տատնաշահ - Բ, չիք՝ ԱԽԼ.

դ) Հինգ տուն, քառատող—AFGHI.

η) Σωρρερωςης—AFGHI, ζωωη.—F.

5.

გაცვია ზარი, ოქროს პირია, განა შენია,—
გინცა დაგინახამს, —ვერსად წავა, მონა შენია...

[Հագինո գար, իսկը օսկի...]

24n. F-82v-83r.

Ժամը. ա) Հեղինակ՝ Նալոտնաժա—Բ.

ე) *მორაქი* საოთნმას ნათქუამი მუსტაზადი—[*შაქა-ზოქაქი*
თაბაძე მონათქაყი]

դ) Չորս տուն, I-ը՝ ութնյակ, II-ը՝ հնգյակ, III-ը՝ քառասորդ, IV-ը՝ յեղյակ:

դ) Տաբերնակնեց—Գրիշ, հրատ. բնագրից խստիվ տաբերելուժ է, գրեթե ինքնուրույն ըստնաստեղծութուն է:

6. (ჩამ. 5)

გინდება ზარი, ოქროს ღილი, თანა შენია,
ერან-თურანი, აღრიბეჟანი განა შენია...

[ჩქი საოვ გილ რა ვაქცაქ ილ ვაქი, ოსქს კინასქ ვარან-
ვარან--10:]

შენ. 1—42—44:

ძან. ა) ჰეღჩინასქ სათნაო.

ბ) ჰინე თილ, ზეგქასქ:

გ) შარერერასქსერ,—მასნაქიო: ჰქინასქან თარერ. ჩამ. FI.

7.

გოგრა არ გახება სირაგის (Sic) შუშა,
რაგინდ მაღლა თახჩაშია დაეწყოს...

[ზიგერან ქი ჟაონსა შქირაღქი ვიღა...]

შენ. B—2f.

ძან. ა) შირი რეკქ:

ბ) ზრათქად ღ რანსაქიო ადერქილქე: ზრქ. ზრათარასქადქე
თარერქილქ ღ ღ' თიღაღაროქ, ღ' რაღაღაღაროქ ილ როქან--
ჟასქილქქამერ: ჰაღიღე რეკქსერქ სქსქადერ აქა ღ.

2. ზოგი კაცია ჟანგიანი დანა...

3. ზოგი კაცია ქვეშ არ უგია...

4. მცმცნვარეს რათ უნდა...

8.

გულიდამ არა მშურს—სული შენთვისნა,
ქვეყნის ხაქონელი, ფული შენთვისნა!

[სა რეღ სუთილ ქსა ნასანბილ...]

შენ. G—80r—80v; J—41v.

ძან. ა) ჰეღჩინასქ სათნავა—G, სავათნამა—J.

ბ) შირი თილ, ზეგქასქ—GJ.

გ) შარერერასქსერ,—მასნასქი:

დ) G ჰხილერქ ჰაღიღე მიაღესქ ღ ქათქი ზაღიღიღ სოთნასქიოქ
ჰეღჩინასქ [შოხქანთი ჟერქასქ]-ქ ანილერ ჟესესქ, ილთი
ქსერქსილ „ზა ტურფად გიბტება...“ აქლანდ რანასთესქილ-
ქქილერ ქნერარერარარ მქასქექსქ ღ შ.-ზ.-ქ აქა ქათქს: ჰხილ-
ერქ ზქარაღერიღერქ ჰხი ზქათსქ აქა ზანდამანდერ ღ ქერქ
ქნერარქასქ თარერერასქ ღი ძანოქქოღერქ (თხა S—II, 1961,
ქვ 349):

9.

მტკვარო ამღვრეულო, არაზიანო,
მე შენ ვერ გაგიძლებ, მიზეზიანო...

[წი'ო, ეიონ კიოსი სისთილიქი ხა მრადი—24]

შხა. G—87v; I—39—41.

ბან. ა) ჰორაქრ' სათნავსაგან თქმული,—[შაქაქ-ზოქაქი ღიქმეყ აა-
ქად]—G. საათლამის ნათქვამი მუხამბაზი,—[შაქაქ-ზოქაქი
ააბად მთქაქარაქ]—I.

ბ) ჰეჩინაქ' სათნავა—G. საათლამა—I, სათნაო—I.

გ) ჰინე თონ, I-ე ქეყაქ, II—V-ე ზეყაქ—I; ღეღი თონ,
ზეყაქ—G.

დ) შარერეაქინერ—GI, ღან თინერ ჯორქერ:

10.

ეს რა მამივიდა, ბიბინ ჩი ქარდამ,
გეთ ბინი ბურლუ, ტანენ დუს არაწ...

[ხა ჩ'ნე ქლი ჩინე ჩიქ, თნ'ა, ჩ'ნე ჩამ აჩი—ჩი.—63:]

შხა. H—47v.

ბან. ა) შაქ ჯორე ქეღიქ:

ბ) ჰინე თონ, ღათათიქ:

გ) შარერეაქინერ.—მაინაქი H Georg. № 222.

11.

ზღვას ვით გააშრობს ვარსკვლავის სხივი?

მტკვარი ცხრილით როგორ უნდა აიწიოს?

[სათაქლილიქ ბიქინ ჩინაქსი კილ ღამაქი—18]

შხა. C—39r—39v.

ბან. ა) შორაქრ' საიათნოვას ერთი იშვიათი ლექსი, ნათქვამი ჩინა
წელსა,—[შაქაქ-ზოქაქი აჩ ზოქაქილით ქაქ, 1751 ქ.
ააქად:]

ბ) ჰინე თონ, ღათათიქ:

გ) შაქლ რეგორეაქიქად ღ. ღ. მათათიქ ზათათარაქიქიქინიქ
(მეღ. ზინე. ღიქრ X, ღე 109):

12.

კოკობი ძუძუთ გაზრდილო, ცურისაგან ლამაზი ხარ,
სითეთრით ვერვინ გაჯობებს, ჰურისაგან ლამაზი ხარ...

[კიქინი აქსი ბიქ ხა კერე, ჩინ კაქიქ ღ, კილ სიქონ ჩა.—2]

შხა. G—81v; I—45—46.

ბან. ა) შორაქრ' მისივე—[ზიქინი].—I.

ბ) ჰეჩინაქ' სავთნამა—G, I—ღერ:

გ) ჰინე თონ, ღათათიქ—GI.

დ) შარერეაქინერ—GI' მაინაქი:

13.

შე საწყალო ჩემო თავო, რა იქენ,
ქვეყანაში სასაცილო შეიქენ!

[იმ სიღინ ვრცელს, რიქიჲ ლა ხინჲ ყათათნიჲ—32:]

შლი. I—46—48; J—6r—6v.

ბან. ა) *მორიქი* სავათნამისაგან ნათქომი მუხანბაზი, სომეხთ ტერტერა
იყო პირველ, ხოლო შემდგომად ბერათ რომ შეგა მაშინ თქო—
[*შაკაქ-ნიქაქი ასაბ მოქსამრაჲ. რაჲ ჭაზანა ჯე სიღე-
რია, სიღე ჩათაყაილა ჯეე არეღა ჰხიზიერქეჲ აქნ ჭა-
მანასი ასაგ.*]—I. *ნიქაქი* J-ილა, *ჯიქ* პირველ, ხოლო შემდ-
გომად, მაშინ თქო.

ბ) *ჯიქინასი* სავათნამა—II.

გ) I—*ქსთეჲ* ლა *«ქიას ასილა»* ქრეყათოი რაქერენ სიღინ
ქოღაზნი:

დ) *ჯინე თიზი*, I ლა III-ე *ქხეჲ*, II-ე *ჯიქი*, IV ლა V-ე *ქიქ-
ნიქი*—I; *ჯინე თიზი*, *ქხეჲ*—J:

ე) *მოქსამრაჲ*—J:

ვ) *სორერასენი*—II:

14.

სოფელსა და სოფელს შუა მთას ამბობენ, მართალია.

შენ ბაღიაში ვარდი ჰყვავის,—მას ამბობენ, მართალია.

[*ქილი ვიქი მქათილიმნი ასარ ლა, კიასი, ნიქარქი ლა.*—21]

შლი. Arch—24v.

ბან. ა) *ჯინე თიზი*, *ჯიქი*:

ბ) *ქიქი*. *რათი*. *მანასი* სიღინ.

ქრესტიაანს მხიარულებითი ომ. ომ. ომ. ომ.
ქრესტიაანს სიღინ

15 (1).

ენდუ ჰამარ ქუ ტენილენ ასუმ ე ვაშ, ვოშ ნაზანი.

[*ქილი ჩამარ ქო მხიარუნი ასილა ლა ქიქი, ქიქი ნიქარქი*]

(*ქამ*. *ქამამ აქსარ ყლითი ლა, ჯე რიქი ჰარაჲ, ნიქარქი*—*ნი.*—35:)

შლი. H—61v.

ბან. ა) *ჯინე თიზი*, *ქამათი*:

ბ) *სორერასენი*—*ქამასი* სიღინ, *მანასი* სიღინ.

16 (2).

ჩის ასუმ [თე] ლაც ის ელი,
ბარო[ვ] ტესანქ იმ სირელი.

[შ]ა საილ, რხ ლა'ე [ა] ხ[ი].—ნ.ქ.—41]

შნ. 1—46—48.

ბან. ა) შაა თილ, გაიათილ (ააქ. აჩნე თილ):
რ) ჩნტოლოქს თარტერას ღ:

17 (3)

პატორქო ყალამოვ ქაშაწ...

[შათქიქრლო ელამი] რაგად...—ნ.ქ.—2]

შნ. H—48r.

ბან. ა) ჯინე თილ, გაიათილ:
რ) შარტერას—ნქათსიქ:

18 (4)

ტყენ უ ახიკ მეკს მეკუნ დემ ელან...

[შენს ილ ალუჩიქ მსკა მსკილნ ეხმ ხლან...]

შნ. H—48v

ბან. ა) შიქ თილ, გაიათილ:
რ) ანთიქ, ჰორანაკო:

САЯТ-НОВА ПО ГРУЗИНСКИМ ИСТОЧНИКАМ

Резюме

История многоязычной поэзии на Востоке знает лишь нескольких поэтов, творивших одновременно на трех-четырех языках. Многоязычная поэзия всегда считалась доказательством поэтического мастерства. Но она возникала большей частью в тех странах Востока, где неродные поэту языки считались языками поэзии, государственного аппарата или же языками, насажденными оружием иноземца. Народы Закавказья не имели ни общего литературного языка, ни государственного. Здесь многие произведения переводились и именно переводами стали общедоступными. У армян и грузин, например, была весьма тождественная историческая судьба, много общих литературных и политических вопросов, но памятники духовной культуры создавались на национальных языках и, при необходимости, переводились.

Саят-Нова,— единственный поэт Закавказья, творивший одновременно на армянском, грузинском и азербайджанском языках. Он, естественно, имеет свое место, помимо армянской, в грузинской и азербайджанской литературе. Многоязычное творчество Саят-Новы не может быть рассмотрено как обыкновенное продолжение собственных Востоку литературных традиций, ибо, как уже отмечалось, ее у нас не было. Поэтому литературное на-

следие Саят-Новы заслуживает особого внимания и многостороннего обозрения. В условиях XVIII века появление многоязычной поэзии вызвано несколькими обстоятельствами, но больше всего, — сознанием общих интересов народов Закавказья, сближением духовных культур вставших на совместную борьбу народов. Саят-Нова особо выделяется и тем (а быть может — прежде всего), что на разных языках излагал почти с одинаковым мастерством. Будучи армянином по происхождению, воспитанию и вероисповеданию, он оказался подлинным мастером, наряду со своим родным языком, как грузинского слова, так и азербайджанского.

Саят-Нова не был обыкновенным ашугом-импровизатором, каковых в XVIII веке было много, а подлинным поэтом, большим гуманистом своего века и, этим самым, выразителем общечеловеческих чувств и чаяний. Он был выходцем из народных низов и представителем народного мировоззрения.

К сожалению, до нас дошли лишь скудные данные о жизни этого замечательного певца-поэта. Сводное изучение сообщаемых в армянских и грузинских источниках сведений, а так же выявление некоторых малоизученных сторон творчества Саят-Новы, ныне представляется весьма необходимым, ибо наступило время, когда невозможно монографическое изучение художественного наследия поэта без филологического характера работы и окончательного устранения некоторых ошибочных положений. Это задача трудная и для ее решения требуются общие усилия армянских, грузинских и азербайджанских литературоведов.

Цель данной работы — обобщить достижения грузинской саятновистики и на основании сводных материалов рассмотреть некоторые малоизученные или спорные вопросы, как творчества поэта, так и его биографии.

Грузинская саятновистика имеет столетнюю историю. Сведения царевичей Иоанна, Теймураза и Баграта являются первоисточниками. Поэтому грузинская саятновистика начинается с 60-х годов прошлого столетия, когда Пл. Иоселиани в монографии «Жизнеописание царя Георгия XIII» впервые попытался дать краткую характеристику творчества Саят-Новы, а известный грузиновед Д. Чубинашвили в изданном им в 1863 году втором томе «Грузинской хрестоматии» опубликовал три стихотворения поэта. Некоторые подробности, сообщаемые Пл. Иоселиани, относительно года смерти и взаимоотношения Саят-Новы со своей родной средой не имеют достаточного научного основания. Иоселиани, по-видимому, не располагал конкретными историческими материалами. Обычно он приводит имеющийся под рукой документ, но о Саят-Нове он этого не делает, ибо его не было. Характер его сообщения и тон второй его части подсказывают, что Иоселиани записывает не факты, а свои впечатления. Еще до него (1749—1752 гг.) Г. Ахвердян, искусный фольклорист и ценитель народной поэзии, вел специальные разыскания для выяснения биографических данных Саят-Новы, но из-за отсутствия конкретных материалов вынужден был ограничиться записью народных преданий.

Интерес к художественному наследию Саят-Новы у грузин особенно возрос в 70—80 годах. Этому помогли выступления «Дроеба» и «Иверия». В специальной статье З. Чичинадзе (1878 г.) впервые обсуждались важные для саятновистики вопросы, рассматривались некоторые факты с сопоставлением народных преданий. Грузинские стихотворения Саят-Новы постепенно публиковались, и в этом велика заслуга ашуга Скандар-Новы, хорошего знатока фольклора старого Тифлиса.

В начале XX века саятновистику возглавляет Ов. Туманян, который, кроме ученых-армян, в исследователь-

скую работу привлекает молодого поэта Иосифа Гришашвили. В 1918 г. он издал сборник стихотворений Саят-Новы, с большим и доселе ценным исследованием. И. Гришашвили неоднократно писал о Саят-Нове, считался (и считается) большим знатоком ашугской поэзии и поэзии Саят-Новы в частности.

В 1924 году академик К. С. Кекелидзе выпустил второй том своей капитальной «Истории грузинской литературы». Это нужно считать знаменательным событием не только для грузиноведения, но и для общей ориенталистики. В работе с характерной для К. Кекелидзе краткостью и исчерпывающей ясностью говорится и о Саят-Нове, определяется его место в грузинской литературе.

В 30-х годах специальными исследованиями о Саят-Нове выступили проф. Л. Меликсет-Бек и поэт-академик Г. Леонидзе, выявившие ряд ценных сведений. Выдвинутые ими вопросы отличались большим охватом, ажурностью анализа.

В последующие годы статьями о литературном наследии Саят-Новы выступили поэт Т. Табидзе, акад. Ал. Баирамидзе и многие другие грузинские ученые.

Обозревая основные работы по грузинской саятновистике мы пришли к выводу, что некоторые важные проблемы уже решены, но грузинские стихотворения Саят-Новы все еще нуждаются в критическом издании, художественном анализе. Еще не изучены истоки ашугской поэзии в Грузии, что значительно затрудняет окончательную оценку творчества Саят-Новы в грузинской литературе.

Относительно происхождения ашугской поэзии в Грузии учеными были высказаны разные мнения. Одни ее считают не грузинским явлением, а другие — характерным и для Грузии. Анализ некоторых первоисточников привел нас к выводу, что грузинской культуре не чуж-

да ашугская поэзия. О ней говорится в знаменитом «Вепхисткаосани» Руставели. По-видимому, Руставели ашугской считал песни народных мгосани, о которых говорится у историка Тамары («Картлис Цховреба»). В XVII—XVIII веках, вследствие персидского и частично турецкого влияния на грузинскую знать, народная ашугская поэзия превратилась в панегирическую и становилась иноязычной. Таким образом, отчуждение происходило в XVI—XVII веках, и ашугская поэзия оторвалась от подлинной грузинской действительности. Саят-Нова был первым в XVIII веке поэтом, который вместо персоязычной придворной поэзии свои песни (ашугские) изложил на грузинском языке, конечно, сохранив восточное стихосложение, о чем и говорится у царевича Иоанна («Калмасоба»). Значит, заслуга Саят-Новы заключается в грузинозации персоязычной «ашугской» поэзии. Но Саят-Нова не был обыкновенным ашугом-импровизатором. Его большой талант вышел из ограниченных рамок этой традиционной для Востока поэзии, и он стал подлинным поэтом, мастером художественного слова как в армянской, так и в грузинской литературе. Да и он сам чувствовал это, восклицая — «слово скажу — небо загремит».

Саят-Нова, вместе с Д. Гурамишвили и Бесики, в поэзию внес некоторые элементы народного стиха XVIII века и ашугскую придворную поэзию поднял до степени народного-демократического творчества. Этим самым он занимает весьма важное место в истории грузинской литературы. Именно у Саят-Новы впервые отразились чаяния, мировоззрение и психология простонародья, простых ремесленников. В этом особая близость творчества Саят-Новы и Бесики.

Доказательством жизненности и художественного совершенства стихов Саят-Новы может служить его

влияние на последующих поэтов. В грузиноведении давно уже установлено, что этого влияния не избежал даже Бесики, а Ал. Чавчавадзе, Гр. Орбелиани и многие другие сами говорят о своем литературном учителе. Только произведения большой художественной и идеологической насыщенности, полные гуманизма, могли выдержать экзамен времени и оказать благотворное влияние.

Как уже отмечалось, в саятновистике еще не мало спорных и требующих специального обсуждения вопросов. Одним из таковых является проблема идентификации Саят-Новы и Степана Портного, выдвинутая профессором Л. Меликсет-Беком в 1930 году, что последовательно им утверждается по сей день. Сущность проблемы не ограничивается лишь идентификацией: если признать, что под кличкой «Степан Портной» выступает Саят-Нова, как это делается выдвигающим проблему, то мы вынуждены быть последовательными и известные в грузинских рукописных сборниках стихотворения Степана Портного объявить творчеством Саят-Новы, а если отрицать идентификацию, — то из художественного наследия Саят-Новы исключить два (по нашему — одно) стихотворения. Такова сущность проблемы.

По автографным памятным записям давно известно, что Саят-Нова, ставший священником, принял имя «Степанос» (=Степан). Проф. Л. Меликсет-Бек склонен отождествлять Степана — Саят-Нову со Степаном Портным. Он пытается доказать, что Саят-Нова когда-то был портным, а порой и торговцем. Однако приведенные им доводы и факты не состоятельны и в них имеются даже искажения в толкованиях некоторых строк великого поэта-ашуга. По разным первоисточникам нами приводятся девять Степан-Степаносов, современников Саят-Новы, каждый из которых, если придерживаться предлагаемого автором проблемы метода, может претендовать на

идентичность. Саят-Нова не был портным, как и не был «дургаром» (плотник), как по недоразумению предложил один из любителей его поэзии.

Саят-Нова, как можно судить по сведениям «Кал-масоба», никогда не отказывался от «ашугства», тем более от своего литературного имени. На вопрос Хелашвили «кто вы?» он отвечает: «Я—Саят-Нова». Он так и пишет в своих стихотворениях, даже в тех, которые, несомненно, сочинены в годы монашества. В приписках известного «Давтара» часто говорится, что «сочинена песня Арутином» (настоящее имя Саят-Новы), но о Степане-поэте тут и намека нет. Саят-Нова был поэтом «божьей милостью», «язык которого» принес ему немало неприятностей. Даже вынужденный постричься в монахи—Саят-Нова остался Саят-Новой.

Саят-Нова—Степан (в монашестве) и Степан Портной—совершенно разные личности.

Многосторонний анализ и сводное изучение стихотворений Саят-Новы и Степана Портного привели нас к выводу, что они отличаются не только художественным совершенством, стилем, но и содержанием, пониманием и отражением внешнего мира. Саят-Нова поэт-мыслитель, поэт-философ, а Степан Портной—ашуг ограниченных способностей, с таким же узким мировоззрением. Выяснилось, что в грузинской рукописи по простой ошибке писца (что не редкое явление в средневековых рукописях) стихотворение Саят-Новы было приписано Степану Портному. Стихотворение «Гулидам ара мшурс» принадлежит Саят-Нове, что утверждается, помимо содержания, другими данными. Что же касается песни «Твалад ламазо», выявленной акад. К. С. Кекелидзе, то она настоящий образец творчества Степана Портного.

Теория идентичности Саят-Новы и Степана Портного, выдвинутая проф. Л. Меликсет-Беком, не утверждается фактами и, следовательно, неприемлема.

Саят-Нове приписывались и другие стихотворения, авторство которых неизвестно.

В рукописях сохранились два каламбура Саят-Новы. Оба они изданы акад. Г. Леонидзе. Но эти исключительно интересные и художественно своеобразные произведения еще мало изучены. Их у Саят-Новы, конечно, было больше, но и эти два каламбура, если досконально изучить их, могут оказаться очень ценными.

«Сазандар» грузинского двора, по роду службы, должен был сочинить и шуточные песни, произведения «легкого жанра». Саят-Нова не был лишь «хумаром», но, при необходимости, его талант проявлялся и в этом жанре. К такому заключению приводят как слова поэта, так и сохранившиеся у Иоанна сведения. Сам Саят-Нова был высокого мнения о «хумарстве», в котором, очевидно, видел проявление искусства и мастерства ашуга. Поэтому ошибаются те ученые, которые вместо подробного изучения «каламбуров», обходят их молчанием, считая почему-то «хумарство» не совместимым с творчеством Саят-Новы.

В одном из «каламбуров», как ни удивительно, поэт высмеивает патриарха. Тут все так определенно сказано и адресовано, что сомневаться в личности патриарха невозможно. Патриархом же в эти годы был Антоний I, знаменитый церковный (и политический) деятель XVIII века.

Значит, Саят-Нова высмеивал «всемогущего патриарха», авторитет которого был превыше всего. В этом-то и ценность каламбура...

Относительно изгнания Саят-Новы из двора были высказаны разные предположения: одни это связывают с некой Анной, якобы возлюбленной поэта, другие — участием Саят-Новы в попытке царевича Паата захватить

власть. Первое предположение основано ныне на весьма сомнительной расшифровке песни Саят-Новы «Ес канчум им лаланни», данной Г. Асатуром.

Следует обратить внимание на слова Саят-Новы «языком умножил свои горести», что никак нельзя отнести к его роману.

Вышеназванный каламбур явно показывает, что «язык» Саят-Новы оказался не очень приятным для Антония, а из биографии Тимофея и Бесариона Габашвили хорошо известно к чему могло вести отрицательное отношение или прямая неприязнь патриарха. Если бы Саят-Нова «ссорился» с Ираклием, то как же мог поэт обратиться к нему же, с намерением вернуться в «сазандарство». Поэтому Саят-Нова «каманчи» лишился не в 1759 году, как предполагают, а в 1764-ом, когда Антоний вернулся из России и заново занял пост патриарха. Сохранившиеся биографические данные Саят-Новы не противоречат этому; два года спустя он уже священник и находится в Кахе.

Как уже отмечалось, в грузинских источниках сохранились ценные сведения о Саят-Нове. Саятновисты (особенно армянские) часто обращаются к этим источникам, но мы еще не имеем полный их перевод.

В предлагаемой работе из грузинских первоисточников приводятся отрывки, содержащие сведения о Саят-Нове. При возможности мы старались перевод сопоставить с оригиналом. Сочли необходимым дать также краткую характеристику источника, необходимые сведения об авторе. Этим самым переводимые источники становятся более определенными, достоверными.

В предисловии грузинского издания «Каталога рукописей Теймураза» (Тбилиси, 1946), например, говорит-

ся, что описание составлено после смерти Теймураза, каким-то неизвестным автором. Сравнение грузинского текста с французским переводом М. Броссе окончательно установило, что «Каталог» составлен именно Теймуразом, в 1835—37 годах, ибо в 1838 году он уже опубликован в переводе. Таким образом, относящиеся к Саят-Нове сведения принадлежат перу Теймураза. Тексты Теймураза и Баграта приведены по рукописи.

В последней части исследования собраны «Материалы к академическому изданию грузинских песен Саят-Новы», исключительно по рукописям. В «Материалах» приводятся или указываются важные разночтения, приписки к стихам, предлагаются новые варианты и т. д.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վրաց սայաթնովադիտության պատմությունից	5
Սայաթ-Նովայի տեղը վրաց միջնադարյան գրականության մեջ	25
Ստեփանոսի անունով հայտնի ինը խաղերի հեղինակի հարցը	48
Սայաթ-Նովային վերագրված վրացերեն խաղեր	70
Սայաթ-Նովայի կալամբությունները	75
Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերի հայերեն թարգմանության շուրջը	80
Վրացական աղբյուրները Սայաթ-Նովայի մասին	89
Հովհան Արքայազն, «Կալմաստրա» («Կալմաստը»)	90
Թեյմուրազ Արքայազնի վկայությունը Սայաթ-Նովայի մասին	97
Բադրատ Արքայազնի վկայությունը Սայաթ-Նովայի մասին	100
Նյութեր Սայաթ-Նովայի վրացերեն խաղերի ակադեմիական հրատարակության համար	103
Саят-Нова по грузинским источникам (резюме)	111

ՊԱՐՈՒՅՐ ԾԱԾՐԵՆԻ ԾՈՒՐԱԴՅԱՆ
ПАРУЙР МАМБРЕЕВИЧ МУРАДЯН

Ս Ս Յ Ա Թ - Ն Ո Վ Ա Ն
ԸՍՏ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԱՂՐՅՈՒՐՆԵՐԻ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ-ԳԱ
Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի հանձնարարությամբ

Պատ. խմբագիր՝ Ա. Տ. Ղաչալանյան

Հրատ. խմբագիր՝ Տ. Ա. Կարապետյան
Նկարչական ձևավորումը՝ Հ. Մնացականյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Մ. Ա. Կափլանյան
Սրբագրիչ՝ Փ. Հ. Մադանյան

ՎՋ 08935, հրատ. № 2344, հՀԽ № 872, պատվեր 347, տիրաժ 3000

Հանձնված է արտադրության 19/VIII 1963 թ., ստորագրված է տպագրու-
թյան 1/X 1963 թ., Տպագրական 7,63 մամուլ, հրատ. ծ մամուլ
Խաղժ 84×108¹/₃₂, Գինը 20 կ.

ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչության տպարան՝ Երևան, Բարեկամության, 34:

ԳԻՆԸ 20 Կ.

ԵՐԵՎԱՆ 1963

ԳԱՍ ՀԻՄՆԱՐԱՐԻ ԳԻՄ. ԳՐԱԴ.

220027770

A $\frac{11}{27770}$